

Random Schokland is het verenigingsorgaan van de *Vrienden van Schokland*, ingeschreven bij de Kamer van Koophandel te Lelystad onder nr. 40059053.

BESTUUR VRIENDEN VAN SCHOKLAND

Voorzitter

H. Scholtmeijer; tel. 0527 620490

Secretaris

C. Hendrix-Mocking; tel. 0527 652771
Oud Emmeloorderweg 18, 8308 PK Nagele
E-mail: fam.hendrix@hetnet.nl

Penningmeester

D.E. Roemers; tel. 06 104 148 86

Ledenadministratie

T.V. Hersevoort; tel. 0527 613 740
Orionstraat 15, 8303 AT Emmeloord
E-mail: t.v.hersevoort@ziggo.nl

Overige leden

C.J. Bolle; B.J. Grotenhuis; J.H. Hollestelle;

Adviseur

H. Kloosterman; Museum Schokland,
tel. 0527 251396

REDACTIE RONDON SCHOKLAND

Redactie-adres

J.H. Hollestelle; tel. 038 3329944
Scheerling 199; 8265 GG Kampen
E-mail: redactie@VvS-Schokland.nl

Overige leden

G.W. Bulk; H. Scholtmeijer.

CONTACTPERSONEN

R. Rijs, *Stichting het Flevolandschap*
B. van Tilburg, *RCE Lelystad*
contactadres: *Nieuw Land Erfgoedcentrum*

CULTUURHISTORISCHE INFORMATIE

www.VvS-Schokland.nl
www.schokland.nl
www.nieuwlanderfgoedcentrum.nl
www.flevolandbovenwater.nl
www.cultureelerfgoed.nl
www.flevolandschap.nl

CONTRIBUTIE

Volwassenen € 15,-; huisgenootleden € 5,-;
jeugdleden € 3,75.

ING-Bank 1179970 of Rabobank 346556813
t.n.v. Penningmeester VvS te Emmeloord.
Beëindiging lidmaatschap schriftelijk vóór
1 september van het lopende jaar.

In dit nummer:

► Vereniging

Beste *Vrienden* 2

Redactie

Lezingen, ook op zondagmiddagen
in het seizoen 2012 - 2013 3

Kees Bolle

Van het bestuur 6

Harrie Scholtmeijer

► Artikelen

Dit land 8

Harrie Scholtmeijer

Onderwijzers op het eiland Schokland
in de Franse tijd (deel 1 uit 6) 9

J. Spitse

Onderwijzers op het eiland Schokland
in de Franse tijd (deel 2 uit 6) 15

J. Spitse

Huns away, dyke okay! (deel 1 uit 6) 21

Pieter Korver

De Overijsselse Vecht en Flevoland 35

Aaldert Pol

ISSN 1383-0961

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen of vermenigvuldigd zonder voorafgaande toestemming van de redactie.

De redactie heeft ernaar gestreefd de auteursrechten voor de illustraties en foto's te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de redactie wenden.

Artikelen voor het lentenummer dienen uiterlijk op 1 februari 2013 bij de redactie binnen te zijn.

WINTER 2012

Beste Vrienden

Voor u ligt de eerste editie van dit tijdschrift onder de naam *"Rondom Schokland"*. Vanaf dit nummer zal het cultuurhistorisch tijdschrift niet langer meer *"De Vriendenkring"* heten.

Redactielid Bert Bulk is zeven weken geleden getroffen door een hersenbloeding. Na een periode op de IC in ziekenhuis Lelystad herstelt hij verder in verpleeghuis *"De Schakel"* in Emmeloord. We wensen hem beterschap tijdens zijn herstel.

Op 6 oktober jongstleden is onverwacht auteur Koos Spitse overleden. We wensen zijn familie alle sterkte met dit verlies.

In de vorige editie van dit tijdschrift was het artikel over de eerste burgemeester van de gemeente Schokland opgenomen. In deze editie start een artikelenserie van Koos Spitse over het onderwijs op Schokland in de Franse tijd.

Pieter Korver heeft een artikel over de Tweede Wereld Oorlog in de Noordoostpolder. We gaan dit artikel van 80 pagina's (!) uit 2009 integraal plaatsen in dit tijdschrift, verspreid over een aantal edities. Gelijk met de artikelen worden er ook lezingen georganiseerd in Museum Schokland over de Tweede Wereldoorlog in de Noordoostpolder: op donderdagavond 22 november over Kolff - Knipmeijer - Siebrand en op zondagmiddag 24 maart door Prof. Carla van Baalen over Onderduikers in de Noordoostpolder.

Van de hand van Aaldert Pol is er in deze editie een artikel over de rivier de Overijsselse Vecht die haar bron heeft bij Darfeld in Duitsland over de grens bij Winterswijk en vlakbij Zwolle uitmondt in het Zwarte Water. Al het Bentheimer zandsteen dat bij de bouw in het Paleis op de Dam in Amsterdam is verwerkt, kwam per boot over de Vecht uit Duitsland.

Veel leesplezier

Hans Hollestelle

Vrienden van Schokland
CULTUURHISTORISCHE VERENIGING VOOR FLEVOLAND

Lezingen, ook op zondagmiddagen, in het seizoen 2012-2013

Kees Bolle

In het komende lezingenseizoen van oktober 2012 tot en met april 2013 zal de vereniging Vrienden van Schokland niet alleen op de vertrouwde donderdagavonden (20.00 uur) lezingen verzorgen in Museum Schokland, maar ook op een aantal zondagmiddagen (15.00 uur). De donderdagavondlezingen zijn voor iedereen gratis toegankelijk. De lezingen op zondagmiddag zijn alleen voor leden gratis. U bent allen ook dit seizoen weer van harte welkom bij de lezingencyclus die de vereniging Vrienden van Schokland organiseert.

Donderdagavond 22 november 2012

Spreker: dhr. Herman Broers Kolff – Siebrand – Knipmeijer

Auteurs Herman Broers (Dokter Kolff kunstenaar in hart en nieren en Blauw Haar, het mirakel van academiestad Kampen) en Henk de Koning (De zaak Siebrand) gunnen u in hun gezamenlijke lezingprogramma Kolff – Knipmeijer – Siebrand een kijkje in een moreel titanengevecht tussen drie sterke mannen in en rond het oude Kampen en de nog jonge Noordoostpolder tijdens en direct na de Tweede Wereldoorlog.

Uitvinderarts Willem Johan (Pim) **Kolff** (1911-2009) kwam als jong internist in oorlogstijd uit Groningen naar Kampen. Hij zou miljoenen mensenlevens gaan redden door het uitvinden van de eerste kunstnier ter wereld. Tevens wist hij tientallen te laten onderduiken in zijn hospitaal door ze 'ziek' te maken en hun medische dossiers te vervalsen.

Rijksambtenaar Albert Johannes (Bert) **Knipmeijer** (1912-1971) moest vanuit Kampen nieuw land ontginnen, maar wist 20.000 polderwerkers te

AGGENDA

Omslag van het boek Dokter Kolff, kunstenaar in hart en nieren. Aerie Uitgevers 2003

‘verstoppen’ in ‘zijn’ Noordoostpolder in wording door op grote schaal met hun persoonsgegevens te frauderen.

Wijnhandelaar Jan Willem **Siebrand** (1899-1970) wist honderden mensen van de nazi's te bevrijden en het onderwater zetten van Knipmeijers polder te voorkomen door juist zijn reputatie als gefortuneerde moffenvriend te voeden met smeergeld, drank en sigaren.

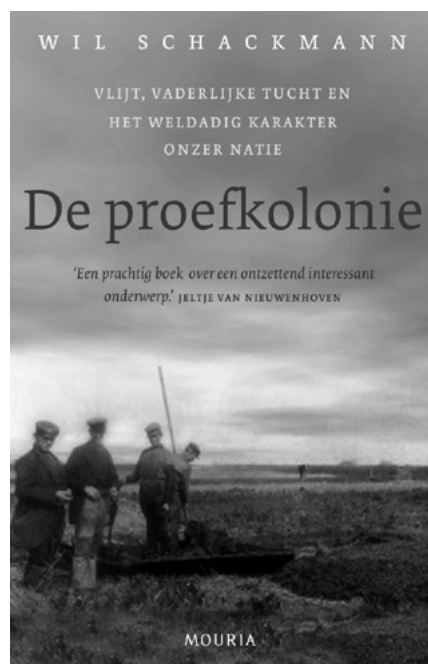
Drie mannen met verantwoordelijkheden in oorlogstijd, werkzaam in dezelfde kleine stad. Hoe stelden ze zich op tegenover de bezetter? Wat dreef hen? Waarom raakten ze na de bevrijding in conflict met elkaar en hun omgeving over de ultieme vraag van ‘goed’ en ‘fout’? Hoe kan het dat de eerste twee nog altijd worden gezien als verzetsheld en de derde slechts als een collaborateur met spijt? En is dat terecht?

Zondagmiddag 27 januari 2013
Spreeker: dhr. Wil Schackmann
De proefkolonie

Wil Schackmann studeerde politieke wetenschappen en was zeefdrukker, kraker, hulpverlener bij het JAC, voorlichter binnen het welzijnswerk en dagbladjournalist. Sinds 1987 houdt hij zich louter bezig met schrijven, aanvankelijk romans, later ook novelisations, toneelstukken en scenario's – zowel fictie als documentaire – voor film en televisie. Samen met Paul Lichtenberg won hij de *ANV-Visser Neerlandia Televisieprijs* 2000 voor het script van *Het Leven Sta Je Steeds Weer Van Te Kijken*. Wil Schackmann woont in Groningen. In *De proefkolonie* vertelt Wil Schackmann op levendige wijze over het ontstaan van de koloniën die in het begin van de negentiende eeuw in Drenthe werden gesticht. De in 1818 opgerichte Maatschappij

van Weldadigheid wilde verarmde landgenoten uit hun toestand van ‘diepe ellende en daaruit spruitende zedelijke verbastering’ halen. In een nog woest en maakbaar Drenthe zouden zij leren met landarbeid de eigen kost te verdienen. En daardoor vanzelf betere mensen worden. Wil Schackmann schreef het boek *De proefkolonie*, vlijt, vaderlijke tucht en het weldadig karakter onzer natie. Daarin weet hij dankzij het archief van de Maatschappij van Weldadigheid heel ‘dichtbij’ de eerste bewoners van de koloniën te komen en volgt hij bijna van dag tot dag hun belevenissen en hun gevoelens bij de ‘weldadigheid’ die ze ondergaan. Het Historisch Nieuwsblad schreef: ‘Het komt niet vaak voor dat een historicus het leven van gewone mensen uit de tijd voor de twintigste eeuw kan beschrijven. Daarom is Schackmanns boek buitengewoon waardevol.’ Voor de *Vrienden van Schokland* vertelt hij zondag 27 januari over de belevenissen van die kolonisten in nieuwe nederzettingen als

Omslag van het boek
De proefkolonie van
Wil Schackmann
(Uitgeverij Mouria,
Amsterdam 2008)

Frederiksoord, Willemsoord en Wilhelminaord. Over de steun op Schokland waar 7 bewoners een stuiver per week opzijlegden om de kolonisatie te helpen verwezenlijken. Over weeskinderen die een deel van hun jeugd daar doorbrengen, vaak zonder dat familie-onderzoekers dat weten. Over kolonisten die in conflict komen met de strenge koloniale discipline rond zedelijkheid, werkzaamheid en properheid. En over geslachten die daar werkelijk 'allengkens worden opgebeurd uit de zedelijke verbastering' waar zij door hun armoede in terecht gekomen zijn en die later succesvolle nazaten, tot aan een Tweede Kamervoorzitter toe, zullen voortbrengen.

Donnerdagavond 21 februari 2013

Spreker: dhr. André van Holk
Scheepsopgraving in Flevoland

André van Holk is hoogleraar Scheeps archeologie aan de Universiteit van Groningen en verbonden met het "IFMAF" (*Intern. Field of Maritime Archeology in Flevoland*) bij het Erfgoedcentrum *Nieuw Land* in Lelystad en als zodanig ook betrokken bij alle scheepsopgravingen in de provincie.

Zijn lezing zal gaan over de laatste opgraving van 2012 in Oostelijk Flevoland

Zondagmiddag 24 maart 2013

Spreker: mevr. Prof. Dr. Carla van Baalen

Onderduikers in de Noordoostpolder

Carla van Baalen is momenteel Directeur van het centrum voor Parlementaire Geschiedenis in Nijmegen. Ze deed onderzoek naar en promoveerde in 1986 op een studie naar onderduikers in de Noordoostpolder met een proefschrift

getiteld: *Paradijs in Oorlogstijd*.
(Waanders, Zwolle 1986)
1943 / Noordoostpolder

JAARVERGADERING

Donderdagavond 25 april 2013

Spreker: dhr. Ben Riesebos

Kamper dialect

Als afsluiter van de jaarvergadering is er altijd een luchtig onderwerp. Na de pauze van de jaarvergadering zal de Hr. Riesebos vertellen over zijn Kamper dialect.

Ben Riesebos: Ik ben geboren en getogen in Kampen en opgegroeid met het Kamper dialect. Steeds minder mensen spreken dialect, o.a. door import, maar dat is niet de enige oorzaak.

Ouders die beiden van huis uit dialect spreken, geven dit vaak niet door aan hun kinderen, omdat ze van mening zijn dat die ABN moeten spreken.

Dialect vinden ze een beetje minderwaardig.

Vandaag aan de dag is men van mening dat de streektaal niet verloren mag gaan, vandaar dat ook de *IJssel-academie* zich volop inzet om dit te stimuleren en te promoten.

De *IJsselacademie* heeft ook het woordenboek van de Kamper taal uitgegeven om éénheid in de schrijfwijze vast te leggen.

Ik ben al jarenlang lid van de plaatselijke dialectvereniging, die inmiddels opgenomen is in de historische vereniging *Jan van Arkel* waar we ook schrijfoefeningen doen en het plan is, om van een aantal dialectverhalen van mij, een boekje samen te stellen.

Die verhalen heb ik aan Harrie Scholtmeijer laten lezen (een neef van mij) en die stelde voor iets voor te lezen op de jaarvergadering.

###

Paradijs in Oorlogstijd is de titel van het proefschrift van Carla van Baalen uit 1986.

Van het bestuur

Harrie Scholtmeijer

Elk jaar is er wel iets te herdenken. Dit jaar is het precies tweehonderd jaar geleden dat de Municipale Raad van Kampen (zeg maar: het Gemeentebestuur) zich uitsprak tegen het regeringsvoornemen om Schokland bij de gemeente Kampen te voegen.

Harrie Scholtmeijer schreef in 1987 het boek Namen in de Noordoostpolder, waarna er nog 150 publicaties (boeken, artikelen) volgden, o.a. Het Nederlands van de IJsselmeerpolders en het Woordenboek van de Overijsselse Dialecten. Sedert 2008 is hij voorzitter van de Vrienden van Schokland.

Men had weinig zin in de uitbreiding van de eigen bevolking met de armoedzaaiers van Schokland, en ook weinig zin in het maken van kosten voor de oeververdediging. Het Kamper protest had resultaat. De samenvoeging was voorlopig van de baan, en Schokland kwam pas bij Kampen in de wet van 1858 die de ontruiming regelde. De armoedzaaiers zouden volgens die wet het eiland moeten verlaten, en een deel kwam in Kampen (voornamelijk Brunnepe) terecht. Voor de oeververdediging hoefde Kampen zich niet in te spannen, want het eiland mocht aan de golven worden prijsgegeven. Een opvallend neveneffect was dat de Schokker geschreven stukken verhuisden naar het Gemeentearchief van Kampen, waar ze tot de dag van vandaag verblijven.

Het kan verkeren. Tweehonderd jaar nadat Kampen de komst van Schokland had afgewezen, organiseerde datzelfde Gemeentearchief een dag over Schokland. In de behuizing van het archief aan de Molenstraat waren op zaterdag 13 oktober de verschillende organisaties die zich met Schokland en het Schokker erfgoed bezighielden wel van harte welkom. Daaronder dus ook de *Vrienden van Schokland*. De huidige burgemeester van Kampen,

de heer Koelewijn, was een van de vele belangstellenden die we aan onze tafel mochten begroeten. Op de dag zelf konden we drie nieuwe leden inschrijven, en misschien worden dat er nog wel meer, als ook degenen die een inschrijfformulier mee naar huis namen dat invullen en naar ons opsturen. Ook op 27 oktober was de vereniging *Vrienden van Schokland* present in Kampen, op de *Archiefdagen*, een vervolg op de succesvolle *Streekhistoriedag* die vorig jaar in de *Bovenkerk* werd gehouden en dit jaar in de *Buitenkerk*. Voor Schokland wel zo'n toepasselijke plaats: dat was immers de kerk waar de vele katholieke Schokkers kerkten die na de ontruiming naar Kampen kwamen. Een deel van het bestuur van de VvS was in de Buitenkerk aanwezig, een ander deel in Emmeloord, waar de Canon van de Noordoostpolder werd gepresenteerd, met daarin ook aandacht voor Schokland. Het voormalige eiland ligt immers in de gemeente Noordoostpolder, en ook in de inpoldering Noordoostpolder. Het lijkt er een beetje op dat twee gemeenten, Kampen en Noordoostpolder, nu strijden om de historie van Schokland. En dat dus terwijl eerst Kampen de Schokkers niet wilde hebben, en de Directie van de Noordoostpolder het eiland wilde omploegen en het

kerkje wilde slopen. Overigens doet de tweeheerlijkheid ook wel weer wat denken aan de oude dagen (tot 1806), toen Schokland verdeeld was onder Amsterdam en Overijssel.

Omgekeerd presenteert de *Vrienden van Schokland* zich ook steeds meer als de cultuurhistorische vereniging voor de Noordoostpolder. Voor Kampen hoeven we dat niet te doen, daar verricht onze zustervereniging *Jan van Arkel* voortreffelijk werk, maar hier wordt het nog maar eens met nadruk gezegd: de VvS beperkt zich niet tot Schokland, maar neemt ook mee alles wat zich rondom Schokland (zoals het tijdschrift vanaf nu heet) bevindt. In de eerste plaats natuurlijk de Noordoostpolder, maar bij uitbreiding ook het hele Zuiderzeegebied, waar Schokland een onderdeel van is geweest.

Over de Noordoostpolder ging het werkstuk van twee scholieren die daarmee de Gerrit Daniël van der Heideprijs wonnen. Dat werkstuk is in de vorige uitgave van ons tijdschrift afgedrukt. Sommige lezers meenden dat het daar, in kwalitatief opzicht, niet op zijn plaats was. Inderdaad heeft de bijdrage van de jongelui niet het niveau van de artikelen van andere, gearriveerde schrijvers. Maar de *Gerrit Daniël van der Heideprijs* is in het leven geroepen om juist deze jonge en onervaren mensen te stimuleren. Wanneer bij de eerste ronde al geen bekroning kan plaatsvinden wegens gebrek aan kwaliteit, gaat daar niet bepaald een stimulerende werking van uit. Alle inzendingen voldeden trouwens aan de eisen die de school aan het werkstuk had gesteld; we kunnen lang en breed spreken over de taalvaardigheid in een huidige havo 4-klas, maar dat voert te ver voor ons tijdschrift. Wel hadden we het bijzondere karakter van deze inzending

VvS bestuurslid Theo Hersevoort achter de informatiestand van de Vrienden van Schokland.

Foto gemaakt op de Archiefdagen op 27 oktober 2012 in de Buitenkerk van Kampen.

Het thema van de Archiefdagen was: "De rijke historie van arm Schokland".

kunnen benadrukken door deze bij het redactionele gedeelte te plaatsen, en niet, zoals nu het geval is, bij de hoofdartikelen. De volgende keer zullen we dat zeker doen. Inmiddels is de nieuwe campagne om werkstukken te werven van start gegaan, en we hopen op een grotere kwantiteit die, naar we verwachten, ook de kwaliteit van het te bekronen werkstuk zal doen toenemen.

En ja, gewoontegetrouw zijn we als bestuur en redactie aan het begin van het seizoen uit eten geweest. Het was erg lekker en erg gezellig. Lijkt het u ook wel wat om aan dat gezamenlijke etentje deel te nemen, dan kan dat: u hoeft zich alleen maar te melden als lid van het bestuur of de redactie.

Van harte welkom!

###

Harrie Scholtmeijer

Foto: Wim Lanphen

Dit land

Dit land moet je zien als de tulpen bloeien,
het koren rijpt, de weiden vol koeien
— de Heer gebiedt Zijn zegen —,

maar ook als de regen tegen ruiten slaat,
het water op de akkers staat:
dit land, de zee nauwelijks ontstegen.

Het oude kerkje van Schokland waakt
over dit land, door mensen gemaakt,
over huizen en dorpen. Allerwegen

toont het mistige licht van de maan
ons de grond van ons bestaan:
dit land, uit zee verkregen.

HOOFDARTIKELEN

Onderwijzers op het eiland Schokland in de Franse tijd

J. Spitse (deel 1 uit 6)

Onze auteur de heer Koos Spitse is op 6 oktober jongstleden onverwacht overleden. Kort hiervoor had hij bij de redactie van dit tijdschrift nog een artikelenserie aangeleverd over het onderwijs op Schokland.

De redactie wenst de familie van de heer Spitse sterkte met dit verlies.

Hieronder plaatsen we de eerste twee uit een serie van zes artikelen over onderwijzers die in de Franse tijd op Ens en Emmeloord hebben gewerkt. Ens komt het eerst aan bod.

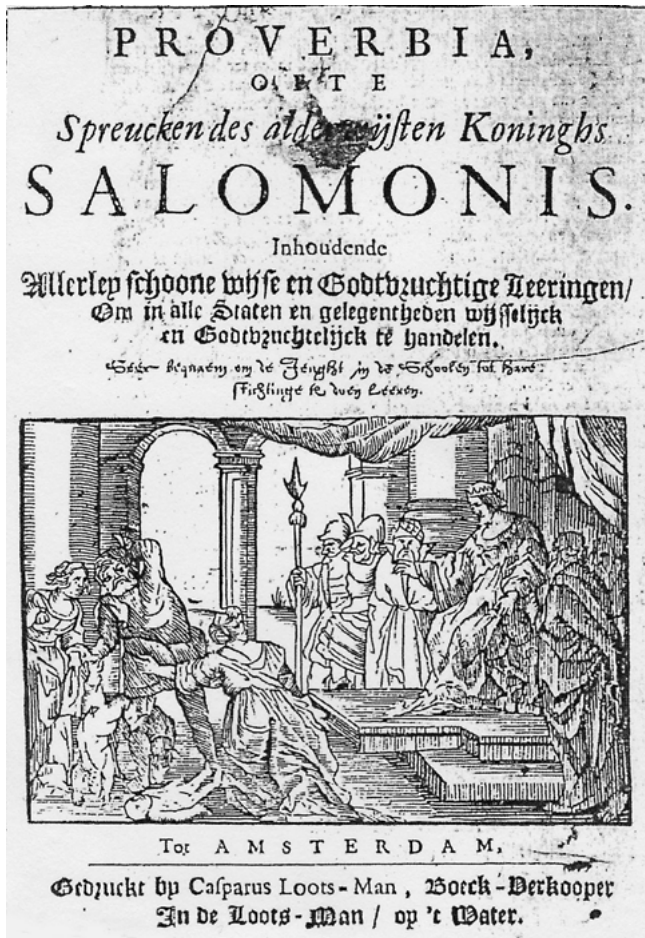
Inleiding

Gedurende de Franse tijd (1795-1813) en de voorafgaande en er gedeeltelijk mee samenvallende Nederlandse revolutie (1783-1799) vond hervorming van de Nederlandse staat plaats. Volksregering bij representatie, gelijke behandeling van burgers en ontkoppeling van ambten en persoonlijke belangen waren belangrijke veranderingen. Overigens vroeg en kreeg Ens de ruimte om zich

aan de Bataafse revolutie te onttrekken. Men wilde niet delen in de vruchten ervan. ¹ De kwaliteit van het onderwijs in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden werd in de tweede helft van de achttiende eeuw steeds slechter. Vaak onbekwame schoolmeesters onderwezen kinderen, die in lage gebouwen zonder ventilatie op elkaar zaten gepakt. In 1784 kwam met de oprichting van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen het ideaal op om het

J. Spitse (1938-2012) was orthopedagoog en psychotherapeut. Na zijn pensionering in 2000 ontwikkelde hij zijn belangstelling voor regionale geschiedenis en kerkgeschiedenis verder. Hij publiceerde, naast artikelen in Het Schokker Erf en Kondschap, Fabrieken op Schokland. Katoenweverij van 1838 tot 1857 (2007), Joannes Bosch (1794-1842). Van boerenzoon te Raalte tot priester op Schokland (2010) en Altijd aan het reizen. Brieven van een mormoonse emigrant naar Noord-Amerika, 1877-1913 (2011).

Proverbia of te Spreucken des alderwijsten Koninghs Salomonis. Amsterdam, ca 1680.
Bron: Annemarie van Toorn en Marijke Spies, in samenwerking met Sietske Hoogerhuis, 'Christenjeugd leert Konst en Deugd, de 16e eeuw', uit: *De hele Biblebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de Middeleeuwen tot heden* (Amsterdam, 1989) 113

onderwijs te verbeteren.² De schrijvers van het Nut wilden goede mensen vormen, waarmee zo vroeg mogelijk moest worden begonnen door het aanleren van deugden. In hun boekjes gingen kinderen graag naar school en waren ijverig, gehoorzaam, beleefd en tevreden. Niet de armoede werd aangepakt, maar de onwetendheid; je had je erbij neer te leggen dat God arm of rijk had gewild.³ In deze artikelen worden de persoonlijke omstandigheden en de politieke houding van de onderwijzers kort getypeerd. Aan hun politieke houding kan men niet voorbijgaan in een tijd, die door de orangistische partij als eerloze onderdrukking en door de patriotten als bevrijding werd

beschouwd. Het gaat ook over de gebruikte leerboekjes. Voor het Nut waren goede boekjes middelen tot verheffing van het verpauperde volksdeel. In een artikel over kinderboeken in de achttiende eeuw spreekt Buijnsters hier wat ironisch over. Hij heeft het over een beschavings-offensief, dat als een stoomwals over de traditionele leesvoorraad ging.⁴

Het onderwijs in de oude Republiek

In de oude Republiek diende de onderwijzer een goed lidmaat van de gereformeerde kerk te zijn. Hij moest de *Formulieren van Enigheid* ondertekenen en stipt onderhouden.⁵ Hij hield het hele jaar driemaal per dag school en wel 's morgens van 9 tot half 12, 's middags van 1 tot half 4 en 's avonds van 5 tot 7 uur. Hij genoot een vast jaargeld en daarnaast schoolgeld van de kinderen, die dag- en avondonderwijs volgden. Hoe verder het kind kwam, hoe meer schoolgeld de meester ontving.⁶ Er werden *schriftuurlijke boeken* gebruikt. Deze bevatten bijbelteksten en bijbelverhalen. Het boek *Spreuken van Salomo* hoorde daarbij evenals het populaire volksboek *De Historie van de koninklijken Propheet David*. De kinderen leerden lezen uit het *Groot ABC of Haneboek*. Het leesonderwijs was spellend, wat wil zeggen dat de letters als afzonderlijke elementen in de volgorde en met de uitspraak van het alfabet geleerd. Hierna werd geoefend in het verbinden van letters tot lettergrepen, bijvoorbeeld 'bee-oo-em: boom'. Daarna gingen de kinderen over tot lectuur te beginnen met het *Onze Vader* als algemeen bekende tekst. Een latere commentator stelt, dat de kinderen waarschijnlijk niet spellend leerden lezen, maar leerden spellen én lezen.⁷ Het Haneboek was grotendeels gevuld met gereformeerde

teksten. Het diende dus tegelijk het lees- en godsdienstonderwijs. Op het gebied van het rekenonderwijs verschenen in de zeventiende en achttiende eeuw boeken die in de volgende eeuw ook nog werden gebruikt. Niet voor elk kind, want alleen vergevorderde leerlingen waren in staat de leerstof te begrijpen. De boeken van Willem Bartjens (1569-1638) behoorden daartoe. Zij beleefden vele herdrukken. Oudere schoolmeesters kenden het werk haast van buiten.⁸ Er werd gezongen uit de *Psalmboeken* van Johannes Hazeu Czn (1754-1835). Van hem verschenen onder meer de *Heidelbergsche Katechismus in 52 gezangen* en *Het Psalmgezag gemakkelijk gemaakt in gezangen voor kinderen*.⁹ Tot zover deze bespreking van ouder lesmateriaal. In het tweede artikel zal op enkele door het Nut uitgegeven nieuwe boekjes worden ingegaan.

Schoolwet van 1806

Na eerdere onderwijswetgeving werd op 3 april 1806 een belangrijke schoolwet afgekondigd met daaraan verbonden een reglement, verordeningen over examens, een instructie voor de schoolopziener en een algemene schoolorde. Het Nut kon zich goed in deze documenten herkennen.¹⁰ Opzieneren moesten proberen het bestaan van de onderwijzers te verbeteren en ervoor zorgen, dat wetten en reglementen in hun district werden nagekomen. Zij konden het toezicht over de staat en de inrichting van scholen uitoefenen met medewerking van andere personen en commissies. Dit was op Schokland al voor 1806 het geval.

Een onderwijzer diende aan vier eisen te voldoen. Hij moest aantonen dat hij zich burgerlijk en zedelijk goed gedroeg, de 'Algemene Toelating tot het geven van onderwijs' bezitten,

wettig zijn aangesteld en zich na een beroep, aanstelling of toelating met de bewijsstukken daarvan bij de schoolopziener van het district of de plaatselijke schoolcommissie melden. Hiervan waren vrijgesteld alle wettig fungerende onderwijzers zolang zij niet van school of plaats veranderden, behalve in geval van wangedrag of verregaande onkunde. Er werd onderscheid gemaakt tussen openbare scholen, onderhouden uit een publieke of andere openbare kas, en bijzondere scholen, onderhouden vanuit bijzondere kassen. De scholen op Schokland waren openbaar.¹¹ In kleine plaatsen mocht de schoolopziener een plaatselijk en aan hem ondergeschikt schoolopzichter aanbevelen. In geval van verregaande onkunde kreeg de onderwijzer na vermaning en waarschuwing door de schoolopziener ten minste zes maanden de tijd om zich gereed te maken voor het leveren van het bewijs, dat hij nu wel geschikt was. Alle onderwijs moest zo worden ingericht, dat onder het aanleren van gepaste en nuttige kundigheden, de verstandelijke vermogens der kinderen werden ontwikkeld en zij werden opgeleid tot alle maatschappelijke en christelijke deugden. Het geven van leerstellig onderwijs, hoe nuttig de wetgever dat ook vond, gebeurde niet door de schoolmeester maar door het kerkgenootschap waartoe de kinderen behoorden.

Op plaatsen waar geen openbare school voor kinderen van behoeftigen was opgericht, wat op het platteland het geval was, moest er door het gemeentebestuur voor worden gezorgd dat zij, op kosten van de diaconie waartoe zij behoorden, in de aanwezige school onderwijs ontvingen.

De inkomsten van de onderwijzer, vooral op het platteland, dienden bij een goede vervulling van zijn taak voldoende te zijn om van te bestaan.

Hij moest zo min mogelijk rechtstreeks afhankelijk van de ouders zijn. Naar de mate van zijn bekwaamheid behoorde hij tot de eerste, tweede, derde of vierde rang. Hij moest een aantal vakken beheersen, kinderen van verschillende leeftijd kunnen onderwijzen, kennis hebben van belonen en straffen, hun verstand kunnen ontwikkelen en in staat zijn hen op te leiden tot het nakomen van deugden. Slaan met bullepezen, leren riemen, stok en plak ondervond grote minachting.

De schoolopziener moest de onderwijzers kennen en hun ijver opwekken en gaande houden. Hij bezocht de scholen zoveel mogelijk ieder jaar tweemaal. Hij liet dan de onderwijzer lesgeven aan leerlingen van verschillende klassen en besprak na afloop wat hij had opgemerkt. Hij moest speciaal zorgen voor de verbetering van schoolvertrekken en het onderwijs aan de kinderen der behoeftigen. De kinderen op het platteland dienden het hele jaar naar school te gaan.

Overijsselse schoolorde van 1807

Er werd op 23 mei 1806 ook een algemene schoolorde uitgevaardigd, maar voor de Overijsselse situatie is het geschikter om de schoolorde te bespreken, waartoe het Departementaal Bestuur van Overijssel in 1807 besloot.¹² In alle openbare scholen moest vier dagen per week driemaal school worden gehouden. Iedere schooltijd duurde twee of drie uur, afhankelijk van het aantal kinderen. Op de twee overige dagen was er tweemaal school. Een avondschool diende zoveel mogelijk te worden ingevoerd en aangemoedigd.

In de schoolvertrekken diende reinheid en zindelijkheid te heersen. Ze werden twee keer per week schoongemaakt, 's zomers vaak met water besprenkeld

en tussen de schooltijden opengezet en gelucht. 's Winters moesten ze behoorlijk worden verwarmd. Stoven waren verboden. De kinderen moesten zindelijk zijn. Kinderen met afzichtelijke en besmettelijke ongemakken en haveloze kinderen dienden te worden geweigerd. In de hoogste klasse werden de jongens zoveel mogelijk van de meisjes gescheiden. Bij meer dan 70 kinderen diende een ondermeester te worden aangesteld. De schoolboeken en schrijfbehoeften werden door de meester alleen tegen vastgestelde prijzen aan de kinderen geleverd. Er mocht niets mee naar huis worden genomen.

De kinderen werden in drie klassen verdeeld. Dit klassikale onderwijs was een revolutionaire verandering ten opzichte van het eerdere hoofdelijke onderwijs. De eerste klas leerde de letters en hun samenvoeging tot lettergrepen en woorden. De tweede klas begon in de boekjes te lezen, leerde schrijven en een beetje uit het hoofd te rekenen. De derde klas leerde correct lezen, met inachtneming der leestekens en met een natuurlijke toon, en volmaakte zich in schrijven, rekenen de Nederduitse taal en andere nuttige wetenschappen. De rekenkunst diende door de onderwijzer mondeling te worden geleerd, waarbij hij zich van het bord bediende en niet verder mocht gaan dan de kinderen begrepen. Wat betreft het zangonderwijs moesten de kinderen zacht en bevallig leren zingen, zonder geschreeuw. Goede leerlingen in de derde klas mochten onderwijs geven aan eerste klassers. De ordelijkste en ijverigste leerlingen dienden vooraan te zitten. Verder moesten acht schoolwetten worden opgehangen en van tijd tot tijd worden voorgelezen. Zij kwamen op het volgende neer:

Geen kind mocht zonder verlof uit school blijven. Het mocht niet te laat komen. Het moest gewassen, gekamd en gekleed zijn. Vriendelijk en beleefd zijn. Stil zijn en niemand storen. Boeken en papieren zindelijk bewaren. Nooit liegen. En wat het vond naar ouders of onderwijzer brengen.

WILLEM STEENBEEK (1790-1804) **Persoonlijke omstandigheden en politieke houding**

Willem Steenbeek kreeg in 1790 zijn benoeming als schoolmeester, kosten en voorzanger op Ens.¹³ Hij werd in 1771 geboren in Blankenham en is daar in 1791 getrouwd met Geertruid Willems Taats.¹⁴ Hierna trouwde hij met Katharina de Wit, geboren in 1772 als dochter van de Emmeloordse onderwijzer Jan de Wit en Trijntje van de Reijn.¹⁵ Katharina was vroedvrouw. Willem Steenbeek werd slechts 32 jaar oud. Hij stierf aan een ernstige ziekte. Dominee Gillot schreef op 4 mei 1804 aan het Departementaal Bestuur van Overijssel naar aanleiding van zijn overlijden: *“Treffende slag voor mijne geheele gemeente, grievende ramp voor zijne dieptreurende vrouwe, met haar drie onnozele kinderen en het vierde staat voor den deure; te angstvalliger, als zij zelve in deezzen benarden ommestand gevaarlijk ziek ligt, en wij aan haar herstel niet zonder reden wanhoopen.”*¹⁶

Willem Steenbeek was net als zijn schoonvader Jan de Wit zeer oranjegezind. Hij en het dorpsbestuur zaten op één lijn wat betreft de afwijzing van de omwenteling van 1795. Hij weigerde publicaties van het provinciaal bestuur aan te plakken.¹⁷

Onderwijskundig handelen

Op 19 juni 1797 waarschuwde de Synode, dat de vrijheid van godsdienst geen nadeel mocht toebrengen aan de Hervormde godsdienst en belijdenis.¹⁸

Deze defensieve opstelling kan eraan ten grondslag hebben gelegen, dat Willem Steenbeek na 1795 doorging met het geven van gereformeerd godsdienstonderwijs aan katholieke kinderen. Een door alle katholieken van Ens gesteund rekest bereikte dat zij op 31 juli 1797 daarvan werden vrijgesteld.¹⁹

Plaatselijk inspecteur pastoor Doorenweerd – door schoolopziener Sanders voor die functie aanbevolen – stelde in 1802 vast, dat het onderwijs op Ens nog bijna op de oude voet werd gegeven.²⁰ We mogen hieruit afleiden, dat Steenbeek in 1802 nog volop schriftuurlijke boeken, het *Haneboek* en de rekenmethode van Bartjens gebruikte.

De leerlingen voldeden over het algemeen aan bescheiden eisen. Doorenweerd constateerde te weinig eerbied bij het bidden, het schrijven was niet erg best, de kinderen wisten niets van leestekens, de spelling was pover en de leestoon niet goed. Het viel op, dat de kinderen niets van bijbelse geschiedenis wisten, een prikkelende conclusie van een katholieke geestelijke over het onderwijs van een gereformeerde onderwijzer. Steenbeek toonde zich niet toegankelijk voor de aanmerkingen.

###

Noten

1. Zie het te verschijnen: J. Spitse, *Revolutie in afgelegenheid. Het bestuur van Urk, Emmeloord en Ens 1783-1799* (Zutphen, 2013).
2. L.C.I. Bigot, ‘Het Nut en het onderwijs’, in: Johan Huizinga, *1784-1934 Gedenkboek Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen 1784-1893* (Amsterdam, 1934) 82-83.

3. J. L.W. de Bree, 'Geloof in de letterkast', in: *Honderd vijftwintig jaren arbeid op het onderwijsterrein 1836-1961* (Groningen, 1961) 17-18.
4. P.J. Buijnsters, 'Nederlandse kinderboeken uit de achttiende eeuw', in: Harry Bekkering e.a. ed. *De hele Biblebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de Middeleeuwen tot heden* (Amsterdam, 1989) 219.
5. Jaap Smit, 'Scholen en schoolmeesters', *Sluiziger Kroniek* 55 (december 2008) 13.
6. Zie: G.J. van Kolmschate, 'Schoolmeesters van Zwartsluis', *Jaarboek van de Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* (1969) 42-43. En: L.C.I. Bigot, 'Het Nut en het onderwijs', 84.
7. U.J. Boersma, 'Nuttige boekjes voor brave kinderen', in: *Honderd vijftwintig jaren arbeid op het onderwijsterrein* (Groningen, 1961) 169.
8. T. Visser, 'Schoolboeken in de 18^e en 19^e eeuw in Zeeland', *Schoolmeesters Remery en het Onderwijs in de 19^e en 20^e eeuw*, 1-4. <http://www.xs.nl/~remery/Wetten/1806>.
9. P.J. Buijnsters, 'Nederlandse kinderboeken uit de achttiende eeuw', 172, 181.
10. Letterlijke wettekst van de onderwijswet uit 1806, het Reglement voor het Lager Schoolwezen en Onderwijs binnen de Bataafsche Republiek 1806, Verordeningen op het afnemen en afleggen der Examens van degenen, welke Lager onderwijs begeeren te geven in de Bataafsche Republiek 1806, Instructie voor de Schoolopzieners en Commissiën van Onderwijs in de respectieve Departementen der Bataafsche Republiek. Uit de wet van 1806. *Internet, Schoolmeesters Remery*, 1-20.
11. Gerrit van Hezel en Aaldert Pol, *Schokland en omgeving Leven met water* (Utrecht, 2008) 127-128.
12. Bijzondere schoolorde voor het Departement Overijssel gearresteerd den 10 Maart 1807. Gemeentearchief Steenwijkerland, Inventaris oud-Archief Stad-Vollenhove, Inv. 7.
13. Bruno Klappe, *Pastors, predikanten en vuurstokers van het eiland Schokland*, (Urk, 1993) 105.
14. HCO, T 200, Inv 37-37a.
15. Bruno Klappe. 'De nagelaten goederen van Willem Steenbeek', *Het Schokker Erf* 26 (mei 1994).
16. HCO, T 3.1, Inv 5858, brief van H. Gillot dd 4 mei 1804.
17. HCO, T 3.1, Inv 2748.
18. GAK, X Archieven kerkgenootschappen, VI Hervormde Kerk, Inv 8.
19. M. Gasman, 'Schokland van 1796-1808', *Kamper Almanak* (1956-1957) 205-218. Een overdruk in *Het Schokker Erf* 69 (september 2008) 4-17.
20. Ibidem.

Onderwijzers op het eiland Schokland in de Franse tijd

J. Spitse (deel 2 uit 6)

Hieronder het tweede uit een serie van zes artikelen over onderwijzers die in de Franse tijd op Ens en Emmeloord hebben gewerkt.

KATHARINA DE WIT/DIRK VAN DER ZIJL (1804-1807)

Persoonlijke omstandigheden en politieke houding

De weduwe van Willem Steenbeek kreeg per 4 oktober 1804 een waarnemer, Dirk van der Zijl, mits zijn bekwaamheid kon aantonen. Dit blijkt uit een brief, die schoolopziener Willem Sanders in 1805 aan het Departementaal Bestuur schreef. Hij moest echter tot zijn spijt berichten *“dat D.G. van der Zijl, welke reeds voor omtrent 3 jaaren om zijne ongeschiktheid en onbekwaamheid tot het onderwijs niet alleen door ons was afgewezen, maar welmenend geraden, om toch een ander ambacht aan te vatten, nog dezelve ongeschikte en onbekwame man was en dus door ons zonder attest is afgewezen.”*¹⁷

Sanders vond het heel mooi dat het bestuur de weduwe haar traktement liet behouden en voor haar een onderwijzer inhuurde, maar hij vond dat zij beter op een andere manier kon worden verzorgd zodat een bekwame onderwijzer voor het gewone traktement kon worden aangesteld. Sanders sprak in deze brief niet alleen als opziener, maar ook als voorzitter van de *Departementale Commissie*

van *Onderwijs*. Deze commissie nam onderwijzers examen af. Dirk van der Zijl had in 1805 kennelijk opnieuw examen in lezen, schrijven en rekenen gedaan om een ‘Acte van Algemeene Toelating tot schoolonderwijzer van de vierde of laagste rang’ te bemachtigen, maar was niet geslaagd. De commissie had hem al in 1802 geadviseerd er mee te houden.

In de voorgaande bijdrage kwam ter sprake, dat onderwijzer Willem Steenbeek in 1804 overleed. In 1804 stierven er op Ens veel mensen. Omdat daar huisvaders onder waren, kwam de betaling van schoolmeester en vroedvrouw, voor zover die ten laste kwam van de ingezetenen, in het gedrang. De drost van IJsselmuiden H. W. Ravesteijn vroeg het

J. Spitse (1938-2012) was orthopedagoog en psychotherapeut. Na zijn pensionering in 2000 ontwikkelde hij zijn belangstelling voor regionale geschiedenis en kerkgeschiedenis verder. Hij publiceerde, naast artikelen in Het Schokker Erf en Kondschap, Fabrieken op Schokland. Katoenweverij van 1838 tot 1857 (2007), Joannes Bosch (1794-1842). Van boerenzoon te Raalte tot priester op Schokland (2010) en Altijd aan het reizen, Brieven van een mormoonse emigrant naar Noord-Amerika, 1877-1913 (2011).

*Schooltafereel uit ca. 1850.
Bron: Internet*

Departementaal Bestuur daarom subsidie.² Hij deed verder uit de doeken, dat alle werkende mannen betaalden voor het traktement van de schoolmeester en voor het schoolgeld van alle kinderen, terwijl aan het traktement van de vroedvrouw alleen getrouwden bijdroegen. Ens ontving in dit jaar 197 gulden wegens de armoede.³ Het was en bleef tobben met het inkomen van Katharina de Wit en Dirk van der Zijl. In 1805 vroeg Ens 125 gulden wegens inkomstenderving van de onderwijzer, omdat veel kinderen vanwege het schoolgeld thuisbleven.⁴ Dirk van der Zijl bleef er nog tot ver in 1807 werken. We weten dit, omdat schout G. van Wijhe het Departementaal Bestuur op het einde van 1807 meldde, dat er in dat jaar op Ens twee schoolmeesters hadden gefungeerd. De eerste was Dirk van der Zijl, die acht weken eerder naar elders was vertrokken; en de tweede Jacob Venema, die per 1 december 1807 door de baljuw van IJsselmuiden was aangesteld.⁵ In april 1808 gaf Katharina te kennen, “als dat ik mij thans in de grootste verlegenheid bevinde, door dien ik van het jaarlijkse tractement voor ’t onderwijs in den school op den buurt Ens van het gepasseerde jaar 1807, op heden nog niets heb ontvangen”. Zij had zich tot de ontvanger-generaal gewend, maar die had geantwoord dat hij geen order had om haar te betalen.⁶ In oktober 1808 was er nog steeds niet betaald, want toen vroeg dominee Gillot nog eens om uitbetaling van haar traktement en het zijne.⁷ In 1814 overleed Katharina. Een maand na haar dood kwam een groep mensen bijeen om haar nalatenschap te inventariseren.⁸ Hierbij waren onder meer aanwezig haar broer Johannes de Wit, onderwijzer op Emmeloord, Tobias Springstok, onderwijzer op Ens en schout Gerrit Jan Gillot, de zoon

van dominee Gillot. Ze lijkt niet arm te zijn gestorven, aangezien tot de nalatenschap een huis behoorde en er nogal wat goederen van waarde vielen te verdelen. We mogen aannemen, dat Katharina oranje gezind was. Haar vader, haar man en haar broer Johannes waren dat ook. Over de politieke opvattingen van Dirk van der Zijl vond ik geen aanwijzingen.

Onderwijskundig optreden

Op 14 januari 1808 gaf schoolopziener Sanders een advies over een bestellijst van Ens, dat inzicht kan bieden in het onderwijskundig optreden van het koppel Katharina de Wit/Dirk van der Zijl. Dergelijke lijsten werden immers ruim van tevoren ter goedkeuring ingediend. De bestellijst zelf was onvindbaar. Sanders schreef:

*“Men zoude toch voor een jaar genoeg hebben aan 25 stuks van het 1^e, 2^e, 3^e, 4^e, 5^e, 6^e, 7^e en 8^e stukje, van ieder; van het Overijsselsch schoolboek te bekomen. Aan 25 stuks van de geschiedenis van Jozef door Hulshof. Tot schoolprijzen zoude voldoen kunnen een somma van om de f 6,- waarvoor een exemplaar van het natuurkundig schoolboek door Buis; 2 Jezus karakter door Tinga; 2 geschiedenis van den godsdienst door Rosenmuller; 2 het leven van Jezus voor kinderen door Feddersen zoude kunnen bekomen en er dan bijnemen enige stukjes van Nieuwoud, Wij zijn kinderen met elkanderen – Het beste kind – De twaalffjarige Jezus – Het is toch goed dat er vele menschen in de wereld zijn. De schoolprijzen behoorden echter liever in handen van de schoolopziener van het district, dan in die van den onderwijzer gesteld te worden. Voorts zoude men volstaan kunnen met 200 schachten, ½ Riem best en 2 Riem ordinair papier, 3 mengelen inkt, 6 leijen en 24 griffels.”*⁹

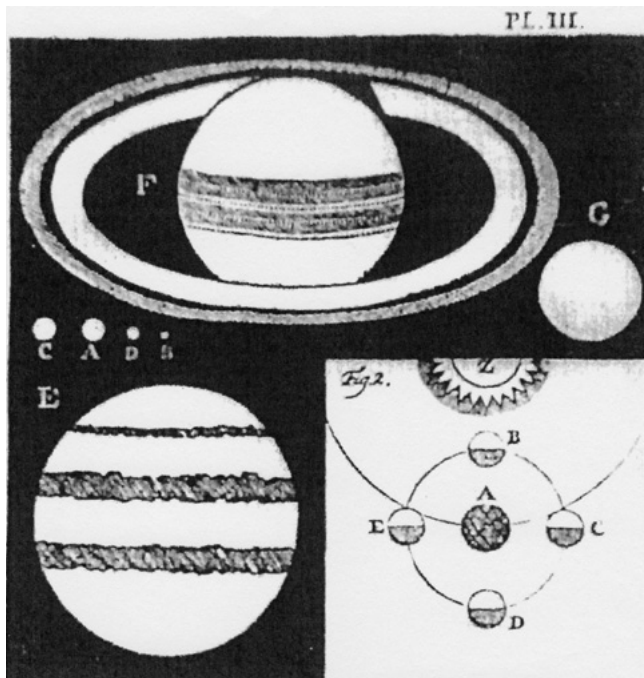
De *Stukjes van de Overijsselsche Schoolboeken* werden door de als verlicht en liberaal bekend staande priester J.W.A. Muller geschreven. Hij opende in 1796 een school in Deventer, die tot grote bloei kwam. Hij werd in 1801 schoolopziener. Overijssel verklaarde zijn *Stukjes* tot departementale schoolboeken.¹⁰ Ik kon deze boekjes tot op heden nog niet vinden.

De *Geschiedenis van Jozef* van de doopsgezinde predikant Willem van Oosterwijk Hulshoff hield de jeugd de edelmoedigheid van Jozef, die in de strengste beproeving standhield, ter navolging voor.

Het boekje was geheel geschreven in de geest van het Nut, dat de jeugd verhalen over deugden wilde voorhouden.¹¹

Het *Natuurkundig schoolboek* van Johannes Buijs was een bekroonde inzending van een in 1799 uitgeschreven prijsvraag van het Nut om een voor 12 à 13 jarigen te bevatten boek te schrijven, zonder wiskundig betoog, tot het tegengaan van vooroordelen en duidelijke kennis van de Schepper in zijn schepselen.¹²

Met *Het karakter van Jezus* won de doopsgezinde theoloog Eelco Tinga een in 1795 door het Nut uitgeschreven prijsvraag voor een boek bedoeld om "*den minvermogendenden Burger beter of deugdzamer te doen worden.*" Na Jezus' godsdienstig gedrag zoals zijn gehoorzaamheid aan God werd zijn zedelijk gedrag behandeld. Aan de orde kwamen zijn matigheid in spijs en drank, onderdanigheid aan zijn moeder, een hart dat klopt van vriendschap, medelijden met de vijand, hulpvaardigheid en weergaloze vriendelijkheid. Jezus werd de lezer voorgesteld als een voorbeeld ter navolging zonder dat het mogelijk was die trap der hoogste heiligheid te bereiken. "*Een kind kan zijn vader*

nawandelen maar het doet zulks met ongelijke stappen. Zo is het ook hier." Tinga tekende een figuur, die de mensheid een uitnemend voorbeeld gaf van een deugdzaam leven in Verlichte zin.¹³

De geschiedenis van den godsdienst door J.G. Rosenmuller verscheen in een vertaling van G.H. Reiche. Het boek behandelde achtereenvolgens het oude testament, het nieuwe testament en de drie eerste eeuwen waarin het christendom zuiver bleef. Daarna kwamen er allerlei toevoegsels zoals prachtige kerken, kluizenaars en monniken. De verdorvenheid der christenen veroorzaakte de opkomst van het mohammedanisme, dat veel had wat goed en waar was, maar ook vele en openbare dwalingen bevatte. De christelijke godsdienst bleef de beste. De Reformatie betekende een zuivering van de vele dwalingen en bewoog paus en bisschoppen tot grote vervolging van de aanhangers. Dit boek lijkt meer calvinistisch dan Verlicht geïnspireerd.¹⁴

Johannes Buijs,
Natuurkundig Schoolboek, 1800,
vier deeltjes.
Bron: Universiteit
van Amsterdam.
Bijzondere
collecties.

J.H. Nieuwold,
*Het is toch goed
 dat er vele mensen
 in de wereld zijn.*
 (Groningen, 1815).

Bron: Universiteit
 van Amsterdam.
 Bijzondere Collecties

Het leven van Jezus door de Duitse predikant Jacob Frederik Feddersen heb ik niet kunnen achterhalen, maar wel het vervolg daarop, getiteld *Leerzame verhalen uit de bijbelse geschiedenis voor kinderen*. In dit werk werden verhalen uit de bijbel verteld zonder het katholicisme aan te vallen.¹⁵ De schoolboekjes van de predikant Johannes Henricus Nieuwold (1737-1812) geven een indringend beeld van de opvoedingsidealen van het Nut.¹⁶ Wel is de vraag of dit van Verlichtingsidealen doortrokken christendom veel bijval ondervond van de meesters op Ens. Een van zijn bekendste boekjes is *Het is toch goed dat er vele mensen in de wereld zijn*. In dit boekje wordt uitgelegd, dat de mensen onderling verbonden zijn en elkaar aanvullen. In dialogen treedt *Hans Weltevree* op met zijn tegenhanger *Klaas Hebal*. De eerste is blij over wat veel mensen voor anderen doen. Zo heeft hij het over de goede Jaap de timmerman, die huizen bouwt voor rijken en armen. Hij maakt ook

wel eens wat moois voor Hans thuis. Maar Klaas wijst op een zwarte smid: Kijk die eens! Dat is een lelijke kerel. Hans vermaant hem: Klaas! Schaam je. De timmerman kan niets maken, als de smid voor hem geen ijzer smeedt en spijkers maakt. En als die man zich na het zware werk heeft gewassen, dan is hij net zo schoon als jij. Iedereen doet zijn best, hoe zwaar het werk ook is. Boeren, vissers, kooplieden. Al die mensen verdienen respect en dankbaarheid. Na een gesprek over het helpen van arme mensen zegt Klaas: Er moesten geen arme mensen in de wereld zijn. Hans reageert dan sarcastisch: Doet je vader daarom geen goed aan arme lieden, omdat hij hen wil laten doodhongereren? Nee, antwoordt Klaas, maar toch, er moesten geen bedelaars wezen. Daarin geeft Hans hem gelijk: Bedelaars moeten er niet op straat lopen. Mijn vader zegt, dat men werk moet geven aan wie kan werken en oude mensen behoorlijk moet onderhouden. Klaas brengt

(13)

Dat is een *lee lij ke* ke rel.

De Kleine Hans.

Foei Klaas! *schaam* u!

De *Timmer man* kon *niets* ma ken, in dien de *smid* hem geen *ijzer* smeed de, en gee ne *spij kers* maak te. En als die *brave man* na zij nen *zwaren* arbeid zich

daartegen in: Dat zou veel geld kosten! Maar Hans houdt vol: Mijn vader zegt, dat het veel geld zo uitwinnen. Hun schoolmeester vertelt, dat het God is die heeft gezorgd, dat er zoveel mensen in de wereld zijn, die elkaar goed doen. De kinderen moeten dat vroeg leren. De leerlingen antwoorden, dat ze dat graag willen leren.

We kunnen de boekjes van het Nut als zwaar moralistisch terzijde leggen. Toch is het een uitdaging deze te betrekken op de deugdenethiek, die momenteel opgang doet.¹⁷ Ook daarin staat het aanleren van deugden centraal.

Tussen Verlichte en orthodoxe gereformeerden bestond spanning over de inhoud van het onderwijs. In 1801 werd door de overheid bepaald dat gevoel voor het Opperwezen moest worden aangeleerd. In de wet van 1806 ging het om maatschappelijke en christelijke deugden. In 1812 werd de bijbel weer ingevoerd als leerboek.¹⁸ Volgens De Bree schikten de voorstanders van vrij onderwijs

zich een kwart eeuw in het openbaar onderwijs, maar toen brak het verzet uit tegen een overheidsschool, die de rede tot een nieuw geloof verhief en de mens als een voortreffelijk wezen beschouwde.¹⁹ Ik vermoed dat het onderwijs op Ens aan de orthodoxe kant was.

Rapporten over het onderwijs

Schoolopziener Sanders bracht over de situatie van het onderwijs in het zesde district op 12 mei 1808 aan de landdrost een rapport uit.²⁰ Sanders, die een groot voorstander van de oprichting van schoolfondsen was om te zorgen dat de onderwijzer niet van bewoners en ouders afhankelijk was, schreef over het rapport van de schout van Ens: "*Alhier is het niet mogelijk een schoolfonds in te voeren, wijl de verarmde ingezetenen niet betalen kunnen. Aan den meester wordt nog uit die arme gemeente voor schoolgeld toegelegd jaarlijks f 75 maar het was te wenschen, zoo het nog niet geschied is, dat het land die f 75 betaalde. Dit zoude dan in plaats van het schoolfonds kunnen zijn en deze ingezetenen, zouden dan zoo wel bevrijd zijn van schoolgeld te betalen, als die van het naburig Emmeloord, voor welke het land alles betaalt.*"

Op Emmeloord was de invoering van een schoolfonds dus onnodig en daar wilde Sanders met Ens ook naar toe. Het was beter dat het rijk alles voor zijn rekening nam.

De departementale Commissie van Onderwijs, waarvan Willem Sanders voorzitter was, bracht later in mei 1808 ook een rapport aan de landdrost uit over de situatie in heel Overijssel.²¹ Het stelde dat het schoolwezen aanmerkelijke verbeteringen ondergaan. Maar nog niet alle ongeschikten waren vervangen: mensen, die vóór de schoolhervorming

“reeds voor onwetend, of log en lui te boek stonden, vadzige wezens, welken het bijkans geheel en al aan redelijke denkbeelden en aan de eerste beginselen van beschaving of ware zedelijkheid ontbreekt.”

Belangrijkste prioriteiten waren betere schoolvertrekken en geregelder inkomsten van de onderwijzers.

###

Noten

1. HCO, T 3.1, Inv 6143, brief van 19 juni 1805.
2. HCO, T 3.1, Inv 6143, brief van 1^o2 september 1804.
3. HCO, T 3.1, Inv 6226.
4. Ibidem.
5. HCO, T 3.1, brief 23 december 1807.
6. HCO, T 3.1, Inv 6756. Brief van K.P. Steenbeek-de Wit van 3 april 1808.
7. HCO, T 3.1, brief Gillot van 10 oktober 1808.
8. Bruno Klappe, ‘De nagelaten goederen van Willem Steenbeek’, *Het Schokker Erf* 26 (mei 1994).
9. HCO, T 3.1, Inv 6756, brief 14 januari 1808.
10. Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek II.
11. P.J. Buijnsters, ‘Nederlandse kinderboeken uit de achttiende eeuw’, 219.
12. Voorwoord Johannes Buijs, *Natuurkundig Schoolboek*, uitgave 1800.
13. Eelco Tinga en Anna Maria Moens, *Beschrijving van het godsdienstig en zedelijk leven van Jezus Christus*, 1798. UVA, Bijzondere collecties.
14. J.G. Rosenmuller, *Geschiedenis van de godsdienst voor kinderen*, uit het Hoogduits vertaald door G.H. Reiche, (Amsterdam, 1803, 2^e druk).
15. Jacob Frederik Feddersen, *Leerzame verhalen uit de bijbelse geschiedenis voor kinderen*, vervolg van *Het leven van Jezus voor kinderen* (1817).
16. L.W. de Bree, ‘Geloof in de letterkast’, 51.
17. Zie: *Deugdelijk leven een inleiding in de deugdenethiek*, Paul van Tongeren (Nijmegen, 2004).
18. Fr. de Jong, ‘Vermenigvuldiging en Deling De groei van het Nederlandse Onderwijs’ in: *Honderd vijf en twintig jaren arbeid op het onderwijsterrein 1836-1961* (Groningen, 1961) 98.
19. L.W. de Bree, ‘Geloof in de letterkast’, 41.
20. Historisch Centrum Overijssel, T 3.1, Inv 6748.
21. Ibidem.

Huns away, dyke okay!

Dr. A. Pieter E. Korver (deel 1 uit 6)

De Duitse plannen om aan het eind van de Tweede Wereldoorlog de Noordoostpolder onder water te zetten en wat daarop volgde.

1. De Noordoostpolder tijdens de bezetting

Een moeizame ontginning

In 1918 werd de wet op de afsluiting en drooglegging van de Zuiderzee aangenomen. In 1932 werd deze binnensee afgesloten en veranderde in een zoet IJsselmeer. Hierin moesten vier grote polders worden aangelegd. De eerste daarvan was de Wieringermeerpolder, waaraan men al begonnen was vóór de aanleg van de Afsluitdijk. Deze polder werd in 1934 in cultuur genomen. Daarna rees de vraag welke polder men vervolgens aan zou pakken. Het was aanvankelijk de bedoeling dat dat de Markerwaard zou worden (men sprak toen nog van de *Zuidwestelijke Polder*), maar omdat het crisistijd was, besloot men tot de aanleg van een kleinere en dus goedkopere polder: de Noordoostpolder, die 48000 ha zou gaan tellen. In 1935 gaf Colijn hiervoor de opdracht en in 1936 begon men met de aanleg van de nieuwe polder. December 1940 werd het laatste gat in deze dijk gedicht en kon het droogmalen van de nieuwe polder beginnen. Daarvoor waren er drie gemalen gebouwd, één bij Urk, één bij de Voorst en het derde gemaal, Buma geheten, kwam bij Lemmer. Bij Urk en Lemmer kwamen er ook toegangssluisen tot de nieuwe polder. De sluis bij Lemmer kwam naast het gemaal Buma en ging *Friesesluis*

heten. De locatie van het gemaal Buma en de Friesesluis gaat een belangrijk decor vormen voor dit verhaal.

In augustus 1941 vielen de eerste delen van de Noordoostpolder droog en konden de ontginningswerkzaamheden beginnen. De *Directie van de Wieringermeer* die verantwoordelijk was geweest voor de inpoldering van de gelijknamige polder verhuisde in 1941 van Alkmaar naar Zwolle en ging nu *Directie van de Wieringermeer* (Noordoostpolderwerken) heten. In het dicht bij de nieuwe polder gelegen Kampen werd de *Cultuur-technische afdeling van de Directie* gevestigd, die belast werd met de ontginning en de exploitatie van de nieuwe polder.

Nederland was inmiddels door Duitsland bezet, maar dat nam niet

Pieter Korver (1937) is historicus en publicist. Hij is onder andere bekend van publicaties over de Calicotsweyerij en de visserij op Schokland.

21 juni 1938. De burgemeester van Urk (rechts) en de burgemeester van Lemmer geven elkaar aan de Lemmerkant een hand, nadat de laatste grond is gestort in het IJsselmeer. Urk is geen eiland meer. 12 oktober 1939.

Bron: Canon de Noordoostpolder.

Het uitzetten van de greppels

weg dat de verdere ontginning van de Noordoostpolder gewoon door kon gaan, want de bezetter stond van meet af aan zeer positief tegenover de Nederlandse Zuiderzeewerken. Met name omdat deze inpolderingen volgens de Duitsers een belangrijke bijdrage leverden aan de voedselproductie in West-Europa. Dat was al vóór de oorlog gebleken toen de Duitse minister voor Economische Zaken, Walter Funk, een hooggeplaatste Nazi die later voor het tribunaal van Neurenberg levenslang zou krijgen, tijdens een bezoek aan Nederland in 1939 speciaal de inpolderingswerken ging bezichtigen¹. Aan de ontginning van de Noordoostpolder gaven de

Aanleg van de dijk van Lemmer naar Urk bij de aanleg van de ringdijk van de Noordoostpolder.
Bron: Canon de Noordoostpolder.

Duitsers vanaf 1941 dan ook alle medewerking, althans voor zover de oorlogsomstandigheden met de schaarste aan materialen dat toelieten². Voor die ontginning waren duizenden polderwerkers nodig. Hun werk bestond hoofdzakelijk uit het graven van greppels voor de ontwatering van het nieuwe land. Dat was hard werken, negen uur per dag, wat nog extra werd verzwaard doordat het moest gebeuren op open vlaktes zonder enige beschutting tegen weer en wind. Voor die duizenden polderwerkers waren in en om de polder barakkenkampen gebouwd, waar men met zijn tien op één kamer moest huizen en slapen op strozakken.

1. Van Dissel, p.107.

2. Van Baalen, p.29 e.v.

En maar eens in de paar weken was er een weekendverlof. Weinig aantrekkelijk werk dus en van meet af kampte men dan ook met een ernstig tekort aan arbeiders in de nieuwe polder³. Gelukkig toonden de Duitsers zich bereid om mee te helpen aan het oplossen van dit probleem, met als voornaamste maatregel van hun kant, afgekondigd in 1942 en herhaald in 1943, dat degenen die werk aanvaardden in de Noordoostpolder, gevrijwaard zouden worden van de gedwongen arbeid in Duitsland, de *Arbeitseinsatz*⁴.

Ondanks genoemde problemen slaagde men er toch in om al in de zomer van 1942 de eerste oogsten binnen te halen. Eind 1943 was al tienduizend hectare in cultuur genomen (een kwart van de totale oppervlakte van de Noordoostpolder), waren er een veertigtal boerderijen gebouwd (dit aantal had groter kunnen zijn als er niet een schreeuwend tekort aan bouwmaterialen was geweest) en was de helft van het wegennet aangelegd (ook dit had meer kunnen zijn om dezelfde reden). Emmeloord telde toen een achthonderd inwoners en drie straten. In augustus 1942 was de Noordoostpolder een gemeente geworden in de vorm van een openbaar lichaam met aan het hoofd een landdrost, welke functie door S.Smeding werd vervuld, die tevens aan het hoofd stond van de

3. Van Baalen, p.27, 36.

4. Van Baalen, p.48.

*De behuizing voor
zowel polderwerkers
als onderduikers*

Directie van de Wieringermeer (Noordoostpolderwerken). Zo lagen bestuur en ontginning van de polder in één hand⁵.

De verharding van de Duitse bezetting die in de tweede helft van 1944 in heel Nederland merkbaar werd, was ook in de Noordoostpolder goed te voelen. Was er daarvóór nauwelijks sprake geweest van een Duitse aanwezigheid in de polder, in augustus en november van dat jaar hielden de Duitsers er grote razzia's in hun jacht op arbeidskrachten. Bij de grote razzia van november 1944 ging het de Duitsers er ook om de illegale activiteiten in de Noordoostpolder, waarover straks meer, de kop in te drukken. Met name hadden ze hierbij het oog op de wapendroppings die er vanaf augustus 1944 plaats vonden.

Bij deze laatste razzia, die voor de Duitsers zeer gunstig verliep, werden zo'n 1800 polderwerkers opgepakt. Het grootste deel van hen werd vervolgens afgevoerd naar Duitsland voor gedwongen arbeid aan militaire stellingen vlak over de grens met

5. Van Baalen, p.55, 126, 132; Van Dissel, p.115.

Nederland. Na deze razzia waren er nauwelijks meer werkkrachten over in de polder. Het ontginningswerk kwam vanaf dat moment dan ook praktisch stil te liggen⁶. Maar dat gold niet alleen voor het agrarische werk in de polder. Ook aan de illegale activiteiten in de Noordoostpolder kwam na november 1944 abrupt een einde, nadat de voornaamste leiders van de illegaliteit in de polder tijdens de grote razzia de wijk hadden moeten nemen.

*De experimentele
greppelploeg van
prof. Visser*

1.2 Het verzet in de NO-polder

De voornaamste verzetsleiders in Kampen en de polder

Wie waren die leiders van het verzet in de polder? In de eerste plaats moet hier genoemd worden Albert Johannes Knipmeijer, geboren in 1912 in Hoogeveen. Bert Knipmeijer was in 1931 in dienst getreden bij de *Directie van de Wieringermeer*. Toen deze dienst werd belast met het aanpakken van de Noordoostpolder en zijn burelen verhuisde van Alkmaar naar Zwolle en Kampen, verhuisde Knipmeijer mee.

Hij kwam in Kampen terecht waar hij hoofd werd van de onderafdeling Personeelszaken van de *Cultuur-technische afdeling*.

Het was deze afdeling Personeelszaken die te maken kreeg met het aannemen van de duizenden polderwerkers die voor de ontginningswerkzaamheden in de Noordoostpolder nodig waren. Knipmeijers bureau was gevestigd aan de Molenstraat 28 in Kampen en zou vanaf 1943 een belangrijke rol gaan spelen in het doorsluizen van grote aantallen onderduikers naar de Noordoostpolder. Daarover zo meteen meer. Na de oprichting van de *Binnenlandse Strijdkrachten* (afgekort BS), een samenwerkingsverband van een aantal Nederlandse verzetsgroepen, in september 1944, werd Knipmeijer officieel commandant van deze organisatie in de Noordoostpolder⁷. De andere leiders van het verzet in de Noordoostpolder waren eveneens werkzaam op de afdeling

7. Van Baalen, p. 70. Schrijfster vermeldt niet expliciet dat het hier de BS betrof, maar ik ben er van uitgegaan dat dat wel het geval was. De BS werden op 5 september 1944 opgericht en bestonden uit een samenvoeging van een aantal militante verzetsgroepen zoals de OD, de LKP en de RVV. Aan het eind van de oorlog vormden de BS een van de twee overkoepelende organisaties van het Nederlandse verzet. Zie *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 15*, p.87.

Personeelszaken aan de Molenstraat en ondergeschikten van en gerecruiteerd door Knipmeijer. In de eerste plaats is van hen te noemen Henk Nijenhuis, geboren in 1918. Nijenhuis was een Kampenaar die door Knipmeijer in januari 1943 werd aangesteld als medewerker op zijn afdeling, waar hij werd belast met het aannemen van polderwerkers. Nijenhuis was ook actief in de illegaliteit in Kampen. Hij werd plaatsvervangend commandant van de BS in de Noordoostpolder onder Knipmeijer. Tijdens de grote razzia van

november 1944 wist hij bijtijds uit de Noordoostpolder weg te komen⁸. De tweede man onder Knipmeijer was Wiebe Soetendal, geboren in 1917. Hij was voor de oorlog werkzaam geweest bij de Rijksveldwacht. Toen deze dienst werd opgeheven kreeg hij in oktober 1941 een baan bij de afdeling van Knipmeijer als chef *Reizen & Transport*. Zijn taak was het organiseren van het busvervoer voor de polderwerkers die met weekendverlof gingen. Onder Knipmeijer en

8. Stolk, p.19; Van Baalen, p.145,150, 231.

Het "Pesthuis"
aan de Molenstraat
28 in Kampen,
waar de Cultuur-
technische dienst
was gehuisvest.

Nijenhuis werd hij commandant van de BS voor het noordelijk deel van de Noordoostpolder.⁹

De derde man onder Knipmeijer was W. Elzenga, geboren in 1918. In oktober 1941 kwam hij in dienst bij de afdeling Personeelszaken, waar hij werk kreeg op de loonadministratie. Hij werd commandant van de BS voor het zuidelijk deel van de Noordoostpolder.¹⁰

Het verzetswerk dat door deze mensen onder leiding van Knipmeijer werd verricht kan men verdelen in twee soorten. In de eerste plaats het 'papieren' verzetswerk dat hoofdzakelijk op het kantoor in de Molenstraat plaats vond. In de tweede plaats het 'actieve' verzetswerk in de Noordoostpolder. Het 'papieren' verzetswerk bestond voornamelijk uit op het verder op weg helpen van de grote aantallen onderduikers die vanaf 1943 hun heil zochten in de Noordoostpolder.

Het 'papieren' verzetswerk in Kampen: hulp aan onderduikers De Noordoostpolder wordt een 'onderduikersparadijs'

De grote stroom van onderduikers naar de Noordoostpolder, die in 1943 op gang kwam, werd veroorzaakt door zowel de situatie buiten, als die binnen de polder. De belangrijkste oorzaak buiten de polder betrof het ronselen door de Duitsers van Nederlandse mannen voor de *Arbeitseinsatz* in Duitsland, welke praktijken vanaf eind 1942, begin 1943 steeds groter vormen aannamen. Zo werd in februari 1943 de maatregel afgekondigd dat alle Nederlandse militairen die in 1940 naar huis waren gestuurd zich moesten melden voor die *Arbeitseinsatz*. Het ging hierbij om zo'n driehonderdduizend man. Tegen deze maatregel ontstonden eind april, begin mei, felle protesten en stakingen in vrijwel het hele land. Door buitengewoon hardhandig optreden van de Duitsers werd deze protestbeweging snel de kop ingedrukt en de dreiging van de *Arbeitseinsatz* voor deze groep bleef bestaan.

9. Van Baalen, p.173,184, 232.

10. Van Baalen, p.228.

*Kampen,
10 mei 1940.*

*Bron: www.
hetgeheugenvannederland.
nl*

In mei van dat jaar deden de Duitsers er nog een schepje bovenop door af te kondigen dat nu alle Nederlandse mannen tussen de 18 en 35 jaar zich moesten laten registreren bij een arbeidsbureau voor een eventuele gedwongen tewerkstelling in Duitsland. Daarnaast echter, en dat zou uiteindelijk zorgen voor de grote toestroom van onderduikers naar de Noordoostpolder, maakten de Duitsers op deze bepaling een uitzondering voor degenen die in Noordoostpolder werkzaam waren. Zij hoefden niet te vrezen voor een eventuele uitzending naar Duitsland¹¹.

In de Noordoostpolder zelf, waar men nog steeds kampte met een groot tekort aan arbeidskrachten, werd deze maatregel uiteraard met grote instemming ontvangen en de polder kreeg vanaf mei 1943 te maken met een toevloed van arbeidskrachten. Van heinde en ver kwamen zij in groten getale naar de Molenstraat in Kampen om zich daar in te laten schrijven voor het werk in de polder. Onder hen waren er die probeerden op die manier een toekomstige rekrutering voor de

11. Van Baalen, p.70 e.v.

Arbeitseinsatz in Duitsland te ontlopen, *preventieve* onderduikers noemde men ze. Daarnaast waren er degenen die om allerlei redenen actief door de Duitsers werden gezocht en die nu een mogelijkheid zagen om in polder een veilig onderkomen te vinden. Het aantal arbeidskrachten in de Noordoostpolder nam dan ook fors toe en het merendeel van de mankracht in de polder ging bestaan uit onderduikers. Het aannemen van het merendeel van deze nieuwbakken polderwerkers geschiedde op het kantoor van Knipmeijer in de Molenstraat in Kampen. En daar werd het niet zo nauw genomen met het in acht nemen van de officiële voorschriften van de Duitsers inzake het aannemen van werkkrachten voor de polder.

Hulp aan onderduikers

Knipmeijers afdeling Personeelszaken in de Molenstraat, waar zoals we zagen ook Nijenhuis, Soetendal en Elzenga werkzaam waren, werd de spil bij het aannemen de vele onderduikers die hun heil zochten in Noordoostpolder. Ook de landelijke organisatie LO-LKP werd

zich gaandeweg meer bewust van de mogelijkheden die de Noordoostpolder aan onderduikers bood. De LO, de *Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers* was in 1942 ontstaan en had overal plaatselijke comités. De LKP was de organisatie van *Landelijke Knokploegen* die onder meer overvallen pleegde op distributiekantoren voor het verkrijgen van bonkaarten voor onderduikers. De LO en LKP werkten nauw met elkaar samen¹².

Ook in Kampen bestond een afdeling van de LO-LKP die geleid werd door ene Jacques van der Horst en Hilbert van Dijk. De laatste was betrokken bij een aanslag op de gevangenis aan de Weteringschans in Amsterdam, waarbij hij werd gegrepen en later om het leven gebracht. Henk Nijenhuis maakte ook deel uit van de LKP in Kampen en was ook buiten de Molenstraat actief in het helpen van onderduikers. Er ontstonden dan ook al spoedig contacten tussen de LO-LKP in Kampen en het kantoor van Knipmeijer in de Molenstraat. Voor aspirant-onderduikers die door de Duitsers actief werden gezocht en die dringend een onderduikadres nodig hadden, sprak de LO met Knipmeijer speciale wachtwoorden af, waarmee de betrokkenen zich in de Molenstraat konden melden¹³.

Personeelszaken in de Molenstraat en de LO-LKP in Kampen waren trouwens niet de enige instanties die actief waren voor de onderduikers in de Noordoostpolder. De Molenstraat werkte ook nauw samen met het speciale arbeidsbureau voor de Noordoostpolder, dat ook in Kampen was gevestigd, en dat zonder lastige vragen te stellen de fel begeerde *Polderausweise* verschafte, die de betrokkenen vrijstelden van de *Arbeitseinsatz*, ook als hun papieren

niet in orde waren. Ook met het speciale distributiekantoor voor de Noordoostpolder, eveneens gevestigd in Kampen, had de Molenstraat een goede verstandhouding; het was dit kantoor dat de honderden vervalste bonkaarten moest afgeven die nodig waren voor het verkrijgen van voedingsmiddelen voor de betrokken onderduikers-polderwerkers van wie de papieren niet in orde waren¹⁴. Omdat het bij dit alles om grote aantallen mensen ging, bleven de Duitsers uiteraard niet onkundig van dit gesjoemel met onderduikers in Kampen. Dat bleek na de oorlog onder meer uit een document van de Duitse *Sicherheitsdienst*, de *SD*, in Arnhem, van juli 1943. Het was deze organisatie die in februari 1944 een inval deed in de Molenstraat. Knipmeijer en nog een medewerker werden toen gearresteerd en overgebracht naar het Huis van Bewaring in Arnhem. Prompt werden van verschillende kanten pogingen in het werk gesteld om hem weer vrij te krijgen, met als voornaamste argument dat door zijn afwezigheid de arbeidsvoorziening en de voedselproductie in de Noordoostpolder in het honderd zouden lopen. Na vier weken werd Knipmeijer inderdaad weer op vrije voeten gesteld. Waarschijnlijk had de *SD* ook niet voldoende bewijs tegen hem kunnen verzamelen¹⁵.

Het ‘actieve’ verzetswerk: wapendroppings en pilotenhulp

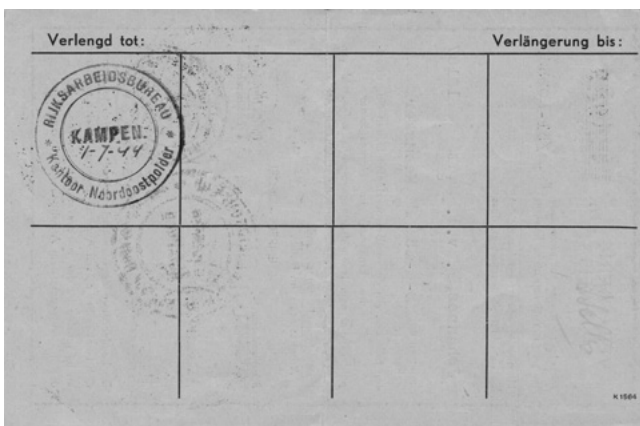
Na zijn terugkeer uit de Arnhemse gevangenis kreeg Knipmeijer het ineens een stuk rustiger. Dat kwam doordat tijdens zijn afwezigheid het arbeidsbureau voor de Noordoostpolder in Kampen het werk van de Molenstraat met betrekking tot het

12. Van Baalen, p.144-46.

13. Van Baalen, p.82.

14. Van Baalen, p.136-7.

15. Van Baalen, p.127,143; Rapport Knipmeijer, p.3.

Voor- en achterkant van een Ausweis met stempel: 1 juli 1944.
Bron: Archief VvS.

tewerk stellen van onderduikers in de polder helemaal had overgenomen. Maar die rust voor Knipmeijer was niet van lange duur, want van de kant van

het verzet in Overijssel, dat inmiddels actiever was geworden en steeds beter georganiseerd, werd Knipmeijer al spoedig benaderd met verzoeken of hij met zijn groep uit Kampen mee wilde doen aan het voorbereiden van militante verzetsactiviteiten, zoals het uitvoeren van aanslagen en het organiseren van wapendroppings. Knipmeijer vond het zeer moeilijk om hier nee tegen te zeggen. Na de oorlog schreef hij hierover: “Och arme, illegaal werk is erger dan drijfzand. Hoe meer je tegenwerkt, hoe dieper je er in zakt.”

In de maanden die nu volgden was hij druk in de weer met het rekruteren van betrouwbare medewerkers voor deze nieuwe activiteiten. Medewerkers die hij uiteraard wederom onder zijn getrouwen van het kantoor Molenstraat vond. Na een paar maanden, in de zomer van 1944, was men klaar voor de nieuwe activiteiten. Een nieuw hoofdstuk in de illegaliteit in de polder begon.¹⁶

In diezelfde tijd kwam er voor Knipmeijer en de zijnen nog een andere klus bij. En wel het maken van plannen om een inundatie van de polder te voorkomen waarvoor de Duitsers in augustus 1944 de nodige voorbereidingen hadden getroffen¹⁷. In september 1944 kwam er echter een kink in de kabel toen Knipmeijer voor de tweede keer werd gearresteerd. Ditmaal onder leiding van de NSB-burgemeester van Kampen werd er weer een overval gepleegd op de Molenstraat. Het vermoeden was dat er geroofde bonkaarten op het kantoor Molenstraat lagen. Ook deze keer werd Knipmeijer opgepakt, maar nu in Kampen zelf opgesloten, maar wederom niet voor lang. Opnieuw kwam hij op voorspraak van zijn invloedrijke relaties, waar-

16. Rapport Knipmeijer, p.4.
17. Rapport Knipmeijer, p.5.

*Polen bij de Friese Sluis bij Lemmer.
Bron: internet.*

schijnlijk op die van de Kampense drankenhandelaar Siebrand, waarover straks meer, op vrije voeten. Maar nu achtte hij de tijd gekomen om zelf ook onder te duiken in de Noordoostpolder. Hij belandde op één van de veiligste onderduikadressen die men daar kon vinden: de barak voor besmettelijke ziekten van het polderziekenhuisje bij Vollenhove!

Vanuit zijn nieuwe onderduikadres kon hij nu meteen leiding gaan geven aan de wapendroppings in de polder die kort daarna begonnen. De eerste wapendropping vanuit Engeland in Nederland had enige tijd eerder, in augustus 1944, plaats gevonden op de Veluwe. Ook de Noordoostpolder was door Londen geschikt bevonden voor droppings. Vanaf augustus 1944 had het hoofdkwartier van het verzet in Overijssel daarover contact gehad met Engeland. De man die daarbij de leiding had was een zekere Kalter, één van de leidinggevendenden van het verzet in Overijssel, en deze stond weer in contact met Knipmeijer. De wapens die in de Noordoostpolder gedropt zouden

worden waren bestemd voor het verzet in Overijssel.

De eerste wapendropping vond plaats op een zaterdagavond in de tweede helft van september 1944. Als afwerpplaats had men gekozen voor het, toen nog bestaande, uitgestrekte rietveld ten westen van Emmeloord. De code-zin die via de radio zou worden gegeven, ten teken dat de dropping aanstaande was, luidde: *de gootsteen loopt over*. Knipmeijers trouwe medewerkers uit de Molenstraat, Nijenhuis, Soetendal en Elzenga waren bij deze en de andere droppings betrokken¹⁸. Daarnaast kwam er deskundige hulp uit Overijssel. De containers die werden afgeworpen met wapens en andere spullen wogen zo'n driehonderd kilo en het was dan ook een hele toer om deze loodzware bussen door het rietmoeras te verslepen. Vervolgens werd de vracht naar Overijssel gebracht met een schip van Boltje jr., een aannemer uit Zwolle die werkzaamheden deed in de polder. Diezelfde Boltje werd niet lang daarna gearresteerd door de SD. Of dat was in

18. Van Baalen, p.146-9.

*Polderwerkers
(onkruidbestrijding)*

Bron: www.hetgeheugenvannederland.nl

verband met dit vervoer van gedropte wapens is mij niet bekend¹⁹. Na die eerste keer volgden er in de weken daarna nog enige droppings. De laatste vond plaats op 15 november 1944 in de omgeving van kamp Zuidvaart. Dat was twee dagen vòòr de grote razzia in de polder van 17 november. Die kwam dus extra ongelegen, omdat men nog geen kans had gezien alle afgeworpen goederen vòòr de laatstgenoemde datum de polder uit te krijgen. De avond van de 16de had Knipmeijer een bespreking op zijn onderduikadres in de ziekenbarak van Vollenhove toen het bericht kwam

19. Boltje werd echter, net als Knipmeijer twee keer daarvoor, vrijgepraat door Siebrand, zoals hij na de oorlog in een getuigenis t.g.v. de laatste heeft gezegd. Bron: Gemeentearchief Kampen.

dat een groot aantal Duitse militairen op weg was naar de polder. De volgende ochtend om vier uur trokken zij de polder binnen. Een dag later vonden de Duitsers een deel van de gedropte wapens bij kamp Zuidvaart²⁰. Een andere tak van verzetsactiviteiten die in de Noordoostpolder werd bedreven was de zogeheten pilotenhulp. Regelmatig kwamen er tijdens de oorlog Geallieerde vliegtuigen neer in de polder. In totaal waren dat er in de periode 1940-45 een dertigtal. Om ervoor te zorgen dat de bemanningsleden van de neergekomen vliegtuigen, die de *crash* hadden overleefd, niet in Duitse handen vielen, moest er een boel gedaan worden. In de eerste plaats moesten de neergekomen

20. Van Baalen, p.146-9; Rapport Knipmeijer, p.6-7.

De grote razzia van
17 november 1944
(tekening Henk
Rotgans)

vliegeniers worden opgespoord, voordat Duitsers dit deden. Dan moesten zij veilig onder dak worden gebracht, in eerste instantie in de polder zelf, en vervolgens moesten zij de polder worden uitgesmokkeld om te worden overdragen aan het verzet in Overijssel of Drente, dat voor het verdere transport moest zorgen. Er was dan ook een vrij groot aantal mensen binnen en buiten de polder bij deze illegale activiteiten betrokken. Of de groep van Knipmeijer hier ook actief aan deel nam heb ik niet kunnen achterhalen. In dat verband ben ik alleen de naam van Soetendal tegengekomen, die voor zijn werk in de polder de beschikking had over een motorfiets en daarmee soms piloten de polder uitbracht. Verder heb ik de naam aangetroffen van een zekere J.L.Snoep, een andere medewerker van Knipmeijer, die hielp bij het vervoer en onderdak brengen van de piloten. Snoep werd in september 1944 in Kampen samen met drie andere Kampenaren doodgeschoten, omdat zij dwangarbeid aan de Duitse linies langs de IJssel hadden geweigerd. In totaal zijn er tijdens de oorlog zo'n vijftig

bemanningsleden van Geallieerde vliegtuigen uit de polder gered²¹.

Na de grote razzia van november 1944 was de polder bijkans uitgestorven. Er waren, zoals wij hierboven zagen, nauwelijks meer arbeidskrachten over. De meeste medewerkers van Knipmeijer hadden weliswaar uit polder weten te ontsnappen, maar zij moesten vervolgens elders onderduiken en konden dus niet meer actief zijn in de polder. Bovendien had de polder een nieuwe politiemacht gekregen die onder leiding stond van de beruchte Kampense NSB'er Boesveld. De illegale activiteiten in de polder kwamen dan ook praktisch stil te liggen. Wapendroppings zouden er niet meer plaats vinden en of er na november '44 nog piloten de polder werden uitgeholpen is mij niet bekend. Die toestand in de polder zou blijven bestaan tot de bevrijding in april 1945.

De DWM en het verzet

Men kan zich de vraag stellen of de *Directie van de Wieringermeer* actief deelnam aan het verzet in Kampen en in de polder, dan wel in hoeverre de *Directie* op de hoogte was

21. Van Baalen, p.151-5.

Voor en achterkant
van de Stamkaart
van Johannes F v.d.
Maat.
Bron: Archief VvS.

van de verzetsactiviteiten van zijn ondergeschikten, Knipmeijer *cum suis*, en welke houding hij hier tegenover aannam.

Volgens Van Dissel²² hield de *Directie* onder Smeding zich afzijdig van de hulp aan onderduikers in de Molenstraat. Volgens Stolk²³ was de *Directie* in Zwolle wel op de hoogte van de activiteiten van het personeel in Kampen²⁴, maar deed deze alsof zijn neus bloedde. Wel raadde Smeding de ambtenaren deelname aan de aprilmeistakingen van 1943 ten sterkste af. Volgens Stolk wilde Smeding zo onopvallend mogelijk door de oorlog heen laveren. Volgens Van Dissel zag Smeding het ontginnen van de Noordoostpolder als een activiteit van groot nationaal belang, dat door het verzetswerk niet in gevaar mocht worden gebracht.

Deze houding heeft Smeding na de oorlog overigens niet in de problemen gebracht. Door het *Centraal Orgaan Zuivering Overheidspersoneel* werd hij in januari 1946 van elke blaam gezuiverd. Het beleid van Smeding had het *Orgaan* “geen aanleiding gegeven tot enige opmerking, zodat werd voorgesteld om van maatregelen op

22. Pag. 20.

23. Pag.26.

24. Overigens waren ook medewerkers van de Directie in Zwolle, waaronder zelfs een adjunct-directeur, betrokken bij het verzet; zie noot 69 op p.21.

grond van het Zuiveringsbesluit 1945 af te zien.”²⁵

Maar dat men in Zwolle tijdens de oorlog voortdurend deed alsof men van niets wist, wil niet zeggen dat men daar erg gelukkig was met de verzetsactiviteiten van sommige leden van het personeel. Althans dat was de mening van Soetendal na de oorlog. Volgens hem was de *Directie* juist helemaal niet blij met de acties van Knipmeijer en de zijnen.

Dat klopt ook met bepaalde uitlatingen van Smeding zelf van na de oorlog. Zo uitte hij in zijn, niet gepubliceerde, memoires stevige kritiek op het verzet, dat hij onvoorzichtigheid verweet. Hij schreef: “Het was een beroerde en angstige tijd, de illegaliteit was zeer actief en allerminst voorzichtig, zodat er telkens wat dreigde te gebeuren wat mij m’n kraag kon kosten.”²⁶ Ook lijkt Smeding de grote razzia van november 1944 indirect aan het verzet te wijten, als hij over de polderwerkers die bij die razzia werden opgepakt het volgende schrijft: “Zij waren gedupeerd door de illegaliteit, die geen voorzichtigheid kende, maar zelf buiten schot had weten te blijven.” Met het laatste doet hij kennelijk op het feit dat Knipmeijer en de zijnen bij die razzia wel uit de polder hadden weten te ontsnappen²⁷.

De waardering voor Knipmeijer na de oorlog

Nijenhuis heeft later in een interview zelfs beweerd dat Knipmeijer na de oorlog ontslag had moeten nemen, vanwege zijn rol in het verzet. Zo vertelde hij dat Knipmeijer en hij direct na de bevrijding werden ontboden bij ir. Prummel, het toenmalige hoofd van de *Cultuurtechnische afdeling* in

25. Van Dissel, p.123.

26. Van Dissel, p.123.

27. Van Dissel, p.123.

Kampen²⁸. Prummel was de directe baas van Knipmeijer en hij gaf Knipmeijer en Nijenhuis, volgens laatstgenoemde, te verstaan dat zij “hun heil beter ergens anders konden gaan zoeken.” Bovendien was er voor Knipmeijer eigenlijk geen plaats meer op het kantoor in Kampen, waar op zijn post al een plaatsvervanger zat²⁹. Die plaatsvervanger had zich, in tegenstelling tot Knipmeijer, nooit bezig gehouden met verzetsactiviteiten, zo voegde Nijenhuis hier nadrukkelijk aan toe.

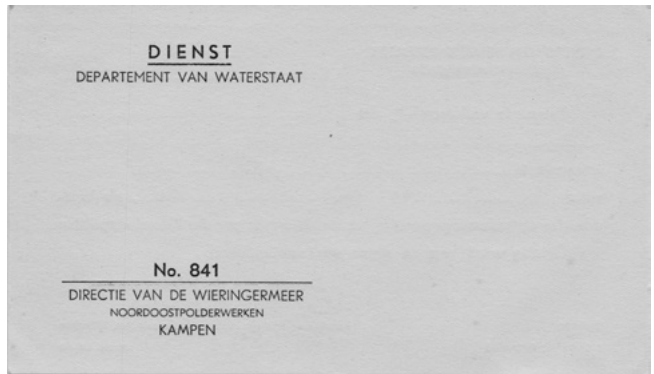
Dit verhaal van Nijenhuis snijdt echter geen hout omdat Knipmeijer in werkelijkheid pas per 1 september 1948 ontslag nam bij de *Directie van de Wieringermeer*. Hij was tot dat moment chef van de afdeling Kampbeheer in de Noordoostpolder en stapte toen over naar het bedrijf van Siebrand.³⁰ Het lijkt dus niet aannemelijk dat zijn vertrek, ruim drie jaar na de oorlog, nog iets met zijn oorlogsverleden te maken heeft gehad. Nijenhuis heeft ook beweerd dat Knipmeijer na de oorlog nooit een lintje heeft gekregen voor zijn illegale werk, terwijl hij, Nijenhuis, er in 1954 wel één kreeg³¹. Dat Knipmeijer destijds geen decoratie kreeg heeft Nijenhuis des te vreemder gevonden, omdat hij in 1952 voor een commissie moest verschijnen om gehoord te worden in verband met een eventuele onderscheiding. Door die commissie werd hij echter voornamelijk aan de tand gevoeld over de verzetsactiviteiten van Knipmeijer. Niet veel later werd ook Knipmeijer door dezelfde commissie opgeroepen, die hem voornamelijk ondervroeg over de

28. Interview Nijenhuis. Zie Lijst van afkortingen van veel gebruikte bronnen.

29. Zoals gezegd was Knipmeijer van september 1944 tot het einde van de oorlog ondergedoken.

30. Kummer, *Een vergeten verzetsman*.

31. Interview Nijenhuis.

verzetsactiviteiten van Nijenhuis en dat dus met het genoemde resultaat dat Nijenhuis wel en Knipmeijer in 1954 geen lintje kreeg. Op de vraag van de interviewster aan Nijenhuis of hij ook wist waarom e.e.a. zo was gegaan, antwoordde Nijenhuis dat hij dat niet zeker wist, maar op de band van het interview is op dat moment duidelijk een vrouwenstem op de achtergrond te horen, die van mevrouw Nijenhuis neem ik aan, die roept: “z’n contacten met Siebrand,” waarop Nijenhuis dan zegt: “ik ben ook bang dat dat jammer is geweest.”

Bij mijn onderzoek ben ik overigens geen gegevens tegengekomen waaruit blijkt dat Knipmeijer na de oorlog wél is onderscheiden voor zijn verzetsactiviteiten. De titel van de brochure van John Kummer uit 1995 over Knipmeijer, “Een *vergeten* verzetsman”, is wat dat betreft ook veelzeggend.

Er zijn echter ook gegevens die een heel ander licht werpen op de houding van de *Directie van de Wieringermeer* tegenover de illegaliteit in de polder. Zo werd vlak na de oorlog Knipmeijers rol in het verzet door de *Directie* zeker niet vergeten. Het nog kersverse stadhuisplein in Emmeloord werd zelfs naar hem vernoemd en het was Smeding zelf die dit aankondigde in zijn feestrede op 31 mei 1945, toen

Voor en achterkant van de Stamkaart van Johannes F v.d. Maat.

Bron: Archief VvS.

Straatnaambordje in Emmeloord

in Emmeloord de bevrijding officieel werd gevierd. Hij bracht in die rede bovendien “bijzondere hulde aan de dappere Commandant der N.B.S., de heer Knipmeijer.”³²

Het besluit om het raadhuisplein van Emmeloord naar Knipmeijer te vernoemen had landdrost Smeding trouwens al op 17 april 1945 genomen, op de dag dus dat de Noordoostpolder werd bevrijd. De ironie wil dat Knipmeijer zelf een half jaar later afstand deed van de eer het centrale plein van Emmeloord naar hem vernoemd te zien. Want op 14 november van dat jaar schreef hij aan Smeding: “Van tevoren geheel onkundig van deze naamgeving en wetende, dat U met deze daad de geheele polderillegaliteit Uw erkentelijkheid hebt willen betuigen, heb ik toen niet de moed gehad voor de eer te bedanken, hoewel het toen m.i. juister ware geweest aan het plein

32. *Opregte Steenwijker Courant* van 5-6-1945.

den naam van een onzer gesneuvelde illegale strijders te verbinden.”³³

Met die gesneuvelde illegale strijder bedoelde Knipmeijer Harmen Visser, de commandant van de BS in Vollenhove, “die, in de woorden van dezelfde Knipmeijer, zo kort voor de bevrijding in het harnas was gestorven.” Knipmeijer verzocht Smeding dan ook een naamsverandering in die zin door te voeren, hetgeen ook is gebeurd. Pas veel later, in 1993, kwam een ambtenaar van de gemeente Noordoostpolder er achter dat Emmeloord op dat tijdstip nog steeds geen naar Knipmeijer vernoemde straat bezat. Het leek die ambtenaar “toch alleszins wenselijk de naam Knipmeijer gemeentelijk aan ons te verbinden vanwege [diens] enorme nationale en lokale verdiensten” ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Hij adviseerde de hoofdonthutingsweg van de toen nog aan te leggen nieuwbouwwijk *de Erven* de naam *Knipmeijerlaan* te geven. B&W van de Noordoostpolder gingen met dit voorstel akkoord en zo viel Knipmeijer in de jaren '90 alsnog de eer te beurt een straatnaam naar hem vernoemd te krijgen³⁴. Overigens is Knipmeijer daar zelf geen getuige meer van geweest, want hij was in 1971 reeds overleden³⁵.

###

33. Archief gemeente Noordoostpolder, inventarisnummer 65-5.

34. Archief gemeente Noordoostpolder, inventarisnummer 2.07.155.2.

35. *Flevopost* van 2-5-1987.

De Overijsselse Vecht en Flevoland

Aaldert Pol

Overijssel en Flevoland verschillen in meerdere opzichten, maar hebben ook gemeenschappelijk banden. Zo werd het in cultuur brengen van de Noordoostpolder in de jaren veertig van de vorige eeuw vanuit Zwolle geleid. En Nederlands' jongste provincie voegde anno 2012 iets toe aan de Overijsselse geschiedenis. In lang vervlogen tijden vormde de Vecht een delta in het gebied waar nu Flevoland ligt. Dankzij een vondst bij Swifterbant kon Overijssel het oudst bekende gezicht van een Vechtdalbewoner presenteren. Een 'oudje' uit 4100 voor Christus!

Cultuurhistorische Atlas van de Vecht

Het verhaal over de oudste Vechtdalbewoner staat in de door de provincie Overijssel uitgebrachte *Cultuurhistorische Atlas van de Vecht, biografie van Nederlands grootste kleine rivier*. Het is een schitterend uitgevoerd boek, dat in samenwerking met de *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed* (RCE) is uitgegeven en waaraan een keur van deskundigen hun medewerking hebben verleend. Het groots uitgevoerde boekwerk is voorzien van een uitgebreid notenapparaat.¹

De inhoud is ongelooflijk gevarieerd: ontstaan van het Vechtdal; leven van

de mensen aan de Vecht (van Neanderthalers tot heden); archeologische vondsten; historische landschappen; scheepvaart (het vervoer van duizenden tonnen zandsteen); overstromingen. Ook de toekomst van de rivier komt aan de orde met het hoofdstuk 'meer ruimte voor het water'. Er is in Nederland, naar mijn weten, nooit eerder zo'n fraai boek verschenen. Prachtige portretten van mensen, historische landhuizen, landschappelijke ontwikkelingen, schitterende kaarten van heden en verleden.

Duidelijk gericht op een zo groot mogelijk publiek. Het door de provincie Overijssel uitgebrachte boek ruimt ook een ereplaats in aan de provincie Flevoland. Met veel waardering worden de opgravingen bij Swifterbant besproken. Ook de Noordoostpolder krijgt een plaatsje met het verslag van een opgegraven scheepswrak. Geïnspireerd door al dat fraais maakten we een fietstocht langs de Vecht.

Aaldert Pol was jarenlang docent geschiedenis in Emmeloord. Thans is hij freelance publicist en historicus.

1. *De Cultuurhistorische Atlas van de Vecht, biografie van Nederlands grootste kleine rivier* (2011) is een productie van de provincie Overijssel in samenwerking met de *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*. Het Rijk kende een belangrijke subsidie toe. Het notenapparaat en de literatuurlijst zijn te raadplegen via de site van de uitgever, www.w.books.com/cultuurhistorischeatlasvandevecht.

*Opgravingen bij
Swifterbant in 2010.
De ontdekking
van Michelle.
(Foto:Aaldert Pol)*

Het Vechtdal

‘De Overijsselse Vecht is met haar 167 kilometer de grootste ‘kleine rivier’ van Nederland, en wordt ook wel de ‘kleinste ‘grote rivier’ genoemd. Het is een regenrivier met zeer wisselende waterstanden: ’s zomers soms laag, ’s winters nogal eens (te) hoog. Een derde van haar lengte ligt in Overijssel, tweederde in Duitsland onder de naam ‘Die Vechte’. De oorsprong ligt in het Münsterland, in de kalksteenheuvels van de Baumberge in Nordrhein-Westfalen. De rivier vervolgt haar loop via het Graafschap Bentheim naar de provincie Overijssel en mondt bij Zwolle uit in het Zwartewater. Het hoogteverschil tussen oorsprong en uitmonding bedraagt circa 80 meter. Gedurende de ijstijden (een onafzienbare periode die 8000 v.Chr. eindigde) werd het landschap van Noord-Europa ingrijpend gewijzigd, vooral in de voorlaatste ijstijd toen ook de Lage Landen met een dikke ijskap bedekt werden. Het ijs had

gelijk een bulldozer klei, keileem en zand voor zich uit geschoven en tal van stuwwallen gevormd: Utrechtse heuvelrug, Veluwe, Gaasterland, Havelterberg etc.

Met het afsmelten van het ijs ontstond een 10 km breed oerstroombdal van de Vecht.

Na het verdwijnen van het ijs kwamen de rendierjagers, mensen die konden overleven bij de nog zeer lage temperaturen. Van en over hen weten we maar weinig.

De temperatuur steeg en de leefomstandigheden verbeterden. De Oervecht had – met de IJssel – een uitgestrekte delta gevormd in het gebied dat nu Flevoland heet. Er ontstond een netwerk van grote en kleine stroomdalen, van beekjes en kreken met hier en daar nog open water.

Bij lage waterstanden werd het zand uit de rivierbedding opgejaagd tot duinen. Die hoogten waren bij uitstek geschikt als vestigingsplaats voor de mens.

Ongeveer 7000 jaar geleden lag de monding van de Vecht in de buurt van Swifterbant. Daar vestigde zich toen een groep mensen die nieuwe bestaansmogelijkheden wisten aan te boren. De rivier was een belangrijke ‘as’ waar langs culturele invloeden hun weg vonden. Jacht en visserij waren tot dat moment de belangrijkste bestaansmiddelen. De mens slaagde er bij Swifterbant in om akkergewassen te verbouwen en dieren te domesticeren. Die overgang wordt gezien als een mijlpaal in de geschiedenis van de mens in de Lage Landen. Archeologen konden bij benadering het proces volgen hoe jagers-verzamelaars agrarische gewoonten gingen overnemen. De Swifterbanters waren de eerste boeren in Flevoland.

Swifterbant-cultuur

Roy van Beek, gespecialiseerd in de archeologie van Noordwest-Europa, bespreekt in de Cultuurhistorische atlas de Swifterbant-cultuur.

Flevoland blijkt – ook voor hem – een ideaal onderzoekerrein. Na de drooglegging werd een maagdelijk gebied blootgelegd waarvan de grond niet was verstoord door huizenbouw, wegeaanleg etc. De bodem was eeuwenlang bedekt door een laag klei, leem en water, die als een conserverende deken alles had toegedekt. Nergens in Nederland konden zoveel botten van mens en dier worden opgegraven als in Nederlands’ jongste provincie.

Een opvallende vondst bij Swifterbant was het skelet van een volwassen man met een barnstenen hoofdsieraad. Het sieraad leverde het bewijs dat er in die tijd al (handels)contacten waren met andere volkeren. Barnsteen was in de directe omgeving van Swifterbant niet voorhanden.

Maja d’Hollosy, fysisch antropologe, maakte op basis van de schedel-

kenmerken een gezichtsreconstructie. De in de Atlas afgedrukte foto vermeldt met trots de tekst: ‘De Swifterbantman: Het oudst bekende gezicht van een Vechtdalbewoner’ (4100 v. Chr.). Een primeur voor Overijssel en Flevoland.

Na het uitbrengen van de Atlas zijn er nog nieuwe vondsten gedaan. Bij opgravingen in 2010 in de buurt van Swifterbant werd drie meter onder het maaiveld het skelet van een vrouw ontdekt. Naar de vinder Michel werd zij Michelle genoemd. Aanvankelijk dachten archeologen dat Michelle het oudst gevonden skelet in Nederland was, maar bij nader onderzoek bleek dat een voorbarige conclusie. Trijntje – genoemd naar de trein van de aan te leggen Betuwelijn – bleek ouder te zijn.

Daan Raemaekers sprak bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar van de Rijksuniversiteit van Groningen over *De spiegel van Swifterbant*. Hij pleitte voor het beschikbaar stellen van meer middelen

Deze bij Swifterbant (4100 v. Chr.) begraven dode heeft vijf doorboorde barnstenen kralen om het voorhoofd. Nieuw Land Erfgoedcentrum, Lelystad.

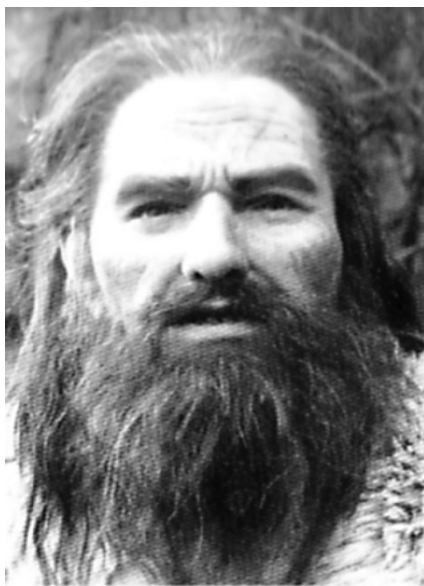
voor archeologisch onderzoek. Sedert 1962 waren er 34 skeletten in 26 graven gevonden. Maar er is nog zoveel meer te onderzoeken. De Steentijd omvat, aldus Raemaekers, een tijdperk van vele duizenden jaren en is daarmee de langste periode in de bewoningsgeschiedenis van Nederland.²

In de Cultuurhistorische Atlas krijgt de Vecht ook nog de belangrijke status van heilige rivier. Water is door de eeuwen heen een kracht van leven geweest, werd echter ook ervaren als een geheimzinnige kracht die men te vriend moest houden en waaraan offers gebracht moesten worden. In het Vechtdal heeft men voorwerpen gevonden die als offers aan de ‘goden’ gebracht werden. De prehistorische mens heeft zich – meer dan de moderne mens – afhankelijk gevoeld van de voor hem (geheime) natuurkrachten.

‘Schokland en omgeving’

‘Schokland’ ligt langs het oude stroomdal van de Vecht, maar wordt niet genoemd in de Overijsselse Atlas. Dat is jammer en m.i. ten onrechte. Op en in de omgeving van

Fysisch antropologe Maja d’Hollosy maakte op basis van de schedelkenmerken een reconstructie van de bij Swifterbant gevonden stoffelijke resten. In de Atlas wordt triomfantelijk vermeld dat hiermee het oudst bekende gezicht van een Vechtdal bewoner is gereconstrueerd.

het voormalig eiland werden – 30 jaar voor Swifterbant! – al veelbelovende vondsten gedaan. De voorgeschiedenis van de Swifterbant-cultuur ligt in de Noordoostpolder. Tal van onderzoekers waren er vele jaren actief: P. J. R. Modderman, G. D. van der Heide, D. E. P. Velthuizen, J. W. H. Hogestijn, E. F. Gehasse, T. J. ten Anscher en A. Kerkhoven.

Op kavel P14, een oostelijk van Schokland gelegen overstoven keileembult van circa 1400 bij 300 meter, werden veel oudheidkundige vondsten gedaan. Het rivierduin aan de Vecht bleek een ideale vestigingsplaats te zijn. Zelfs de voetstappen van de prehistorische mens konden er getraceerd worden. Ze werden geprepareerd en zijn thans in Museum Schokland te bewonderen.

Vooralsnog Hogestijn, thans werkzaam als stadsarcheoloog van Almere, maakte zich zeer verdienstelijk voor de Noordoostpolder. Zo verzette hij zich tegen de door landbouwkundigen gewenste egalisering van Schokland. Met Van Dierendonck gaf hij de aanzet tot het nomineren van ‘Schokland en omgeving’ op de lijst van Werelderfgoed van de Unesco.³

In 1995 werd het gebied als Nederlands eerste opgenomen.⁴

In een zeer recent artikel van het Flevo-landschap (2012) vertellen Hogestijn en Kerkhoven hoe waardevol ‘Schokland en omgeving’ is geweest.⁵

3. Dierendonck, R. M. en J. W. H. Hogestijn, *Schokland and Surroundings, Symbol of the Dutch Battle against Water*, Submission for Nomination of the World Heritage List by the State of the Netherlands, Amersfoort, 1994.

4. Gerrit van Hezel/Aaldert Pol, *Schokland en omgeving, Leven met water*, Uitgeverij Matrijs, Utrecht, 2008.

5. Willem Jan Hogestijn en André Kerkhoven, *Ondergrondse geheimen op Schokland*. In: Het Flevo-landschap, jaargang 15, nummer 2, najaar 2012.

Op Schokland is een speciale *Archeoroute* uitgezet. Zie: www.schokland.nl/archeoroute.

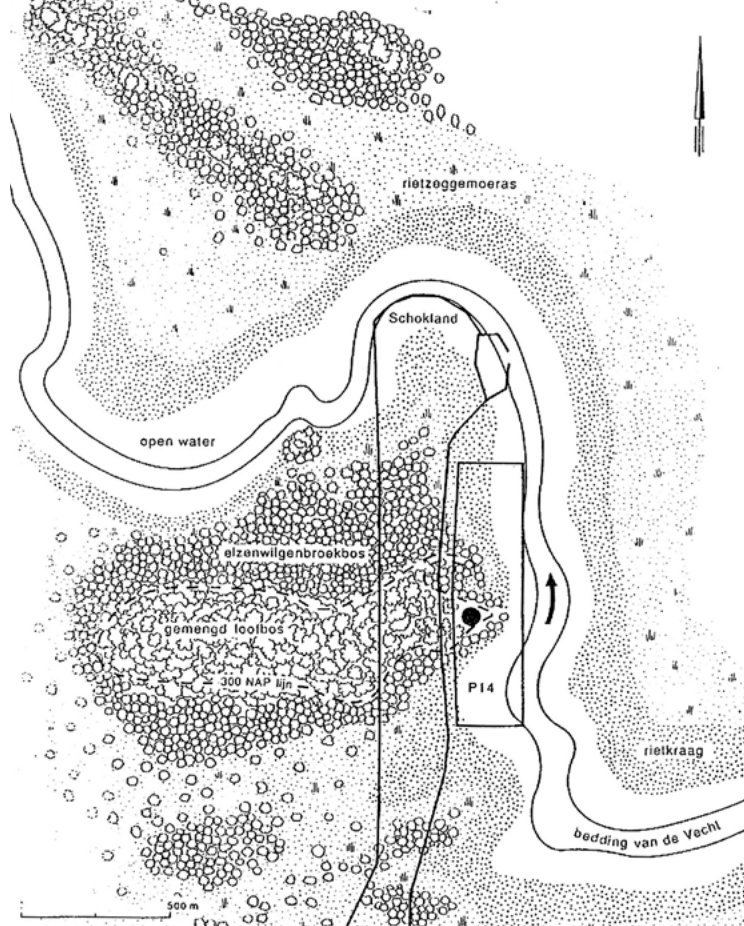
‘Duizenden jaren oude skeletten van vogels, zoals kraanvogels, wilde eenden, krakeenden, talingen en roerdompen kwamen boven. Daarnaast (...) een paar grafveldjes voor tien tot vijftien Swifterbanters, die op hun rug of op hun zij in hurkhouding werden begraven’

In het spoor van Hogestijn werden in 1990 nieuwe opgravingen gedaan door het Instituut voor Pre- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam. Er werden twee opmerkelijke schedels gevonden: die van de man kon gedateerd worden in de Trechterbeker periode, die van de vrouw iets jonger (circa 2500 v. Chr.). Aan de vrouw was een mooie, aardewerken beker mee in het graf gegeven. Na langdurig onderzoek kwamen de schedels na 21 jaar weer ‘thuis’ in Flevoland (Nieuw Land Erfgoedcentrum -Lelystad). Met de opgravingen bij Schokland en Swifterbant kregen we meer zicht op het leven van de prehistorische mens in de Steentijd. Van de mens, maar ook van de plantenwereld (vooral van P14). E. H. Gehasse promoveerde op dit botanische onderzoek.⁶

De Vecht en het transport van zandsteen

De Atlas wijdt ook een hoofdstuk aan het ‘Bentheimer Gold’, de okergele zandsteen. Eeuwenlang was dat een geliefde steensoort voor de bouw van kerken, kastelen en (land)huizen. In onze laaggelegen delta ontbrak natuursteen en bijgevolg was er veel vraag naar deze bouwstof. Zandsteen ontstond in de geologische periode van het Krijt, zo’n 140 miljoen jaar geleden.

6. Elisabeth Fenna Gehasse, *Ecologisch onderzoek van het neolithicum en de vroege bronstijd in de Noordoostpolder met de nadruk op vindplaats P14*. Academisch proefschrift Universiteit van Amsterdam, 1995.

Het Münsterland bestond toen uit een binnen zee: de Krijtzee. Daarin leefden miljoenen microscopisch kleine plantjes en vooral diertjes met kalkhoudende skeletjes. Toen de aardkorst steeg ontstond het kalkgesteente, bestaand uit zandkorrels die door leem, kalk, ijzeroxide en kiezelzuur aaneen gekit werden. Het was hard en relatief gemakkelijk te verwerken.

Al vanaf de 11^e eeuw werden uit Bentheim de blokken steen geïmporteerd voor velerlei doeleinden: sarcofagen, grafstenen, beelden, doopvonten, voerkribben.⁷ Steenhouwers hakten de stenen – ‘maetsteen’ en ‘blocksteen’ – uit de

Fragment van het moerasgebied bij Schokland (P14), begrenzing van kavel P14 en de voormalige loop van de rivier de Vecht. Bij de zwarte stip vonden de opgravingen plaats (-3.00 meter NAP). In de tekening: rietzeggemoeras, rietkraag, elzenwilgenbroekbos, gemengd loofbos. Tekening van B. Brouwenstijn naar Ten Anscher & Gehasse, in E. F. Gehasse, Schokland en P14, 1993.

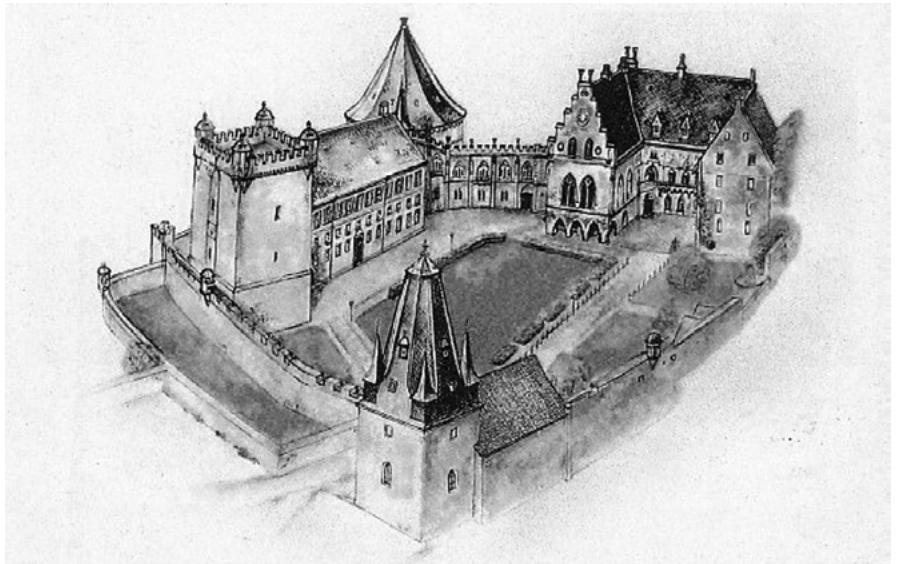
7. Dr. Heinrich Voort, *Die Holländischen Steinhandelsgesellschaften in der Grafschaft Bentheim*. In: Verslagen en mededelingen Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 85^e stuk. Kampen 1970, p.164-186

*Prachtig gelegen
kasteelcomplex.*

*Gebouwd op
zandstenen rotsen.*

*Vorst Christiaan
bewoont nog steeds
een deel van het
kasteel. Het huis van
Oranje – Nassau
is verwant aan
het Bentheimse
vorstenhuis.*

*Koningin Emma
had er een eigen
logeerkamer. (Foto:
Kasteel Bentheim,
Informatiegids)*

groeven naar gelang de gewenste afmetingen. Dat het zeer ongezond werken was in die groeven, was toen niet bekend. Met paard en wagen werden de stenen vanuit de groeven bij Schüttorf en Bentheim naar Nordhorn vervoerd. Vanaf die plaats was de Vecht vrij constant bevaarbaar. Zwolle fungeerde als stapelplaats en verdiende kapitalen aan de handel. Tegenover het Rodetorenplein was – aan het Zwartewater – een depot aangelegd. Met die op voorraad liggende blokken kon de stad de klanten op ieder gewenst moment bedienen. De prijs was hoog, vooral door het vervoer over de Vecht. De regenrivier kon alleen van oktober tot april zonder ongemakken worden bevaren. Buiten deze periode was dat slechts met kunst en vliegwerk mogelijk. Dan moesten de schippers met hun zompen in konvooi varen. Op de plaats waar te weinig water stond werd een dam gebouwd en bij voldoende water doorgestoken. Dan kon men weer verder varen tot een volgende ‘halte’.

De reis naar Zwolle duurde zes dagen en de vervoerskosten liepen aldus behoorlijk op.

In Zwolle werden de blokken, zoals gezegd, opgeslagen of in de grotere schepen van de Zwolse karveelschippers geladen en verder vervoerd. De overtocht met een kleine *Vechtzomp* naar Amsterdam duurde twee dagen. Rijke Amsterdammers versierden hun bakstenen grachtenhuizen ter meerdere glorie nogal eens met zandstenen ornamenten. Ook in het Paleis op de Dam, de Oude Kerk, de Nieuwe Kerk, de Zuiderkerk en de Westerkerk is veel Bentheimerzandsteen verwerkt.⁸ Tot ver overzee was er vraag naar het ‘goud’. Zo werd de sokkel van het Vrijheidsbeeld in New York van Bentheimer zandsteen gemaakt.

In Flevoland

In Flevoland is uiteraard weinig zandsteen verwerkt. In het bestek van het Museumkerkje op Schokland (1834) wordt zandsteen vermeld als deksteen van de steunberen. In de katholieke kerk op Emmeloord heeft

8. Sedert 1951 is het bewerken van zandsteen verboden omdat het tot stoflengen leidt. Sinds de Monumentenwet van 1988 mag Bentheimer zandsteen wel weer gebruikt worden in restauratieprojecten.

een zandstenen doopvont gestaan, dat na de ontruiming in 1859 naar Ommen is verhuisd.

Of en hoe vaak er op Urk met zandsteen is gewerkt is mij niet bekend. In 1948 werd bij het graven van een drainagesleuf in de buurt van Blokzijl een scheepswrak gevonden. De *Atlas* besteedt er uitvoerig aandacht aan.

⁹ Het was een platbodemschip – een schip zonder kiel – dat vooral geschikt was voor het varen in ondiep water. Een in het ruim aanwezige baardmankruik maakte een datering uit de tweede helft van de 17^e eeuw mogelijk. De lading bestond uit 14 blokken Bentheimer zandsteen (van diverse afmetingen).

De naam van de schipper is niet bekend, maar mogelijk zou het iemand uit Nordhorn geweest kunnen zijn. Schippers uit die plaats waagden zich bij goed weer nogal eens aan de oversteek van de Zuiderzee. Blijkbaar had deze schipper de weersomstandigheden niet goed ingeschat.

Onlangs nog werd een ander wrak onderzocht dat was vergaan voor de kust van Kuinre (een gebied met de meeste scheepswrakken van Flevoland). Het rond 1600 vergane eiken vrachtscheepje van 15 bij 4 meter had o.a. een blok zandsteen aan boord.¹⁰

‘Ons’ beroemde VOC-schip de ‘Batavia’, waarvan in Flevoland een replica is gemaakt, had naast allerlei kostbaarheden ook zandstenen blokken aan boord.

Het schip verging in 1628 op de kust van Australië. Daar sloeg een deel van de bemanning aan het muiten. De overlevenden werden later gered,

9. Rijksdienst voor het cultureel erfgoed, afdeling scheepsarcheologie. Verslag van de opgraving van de R43, 1948

10. Zwaar gehavend wrak voor de kust van Kuinre. Grondsporen nr. 13. Prof. Dr. A.F.L. van Holk e.a., Universiteit van Groningen 2012.

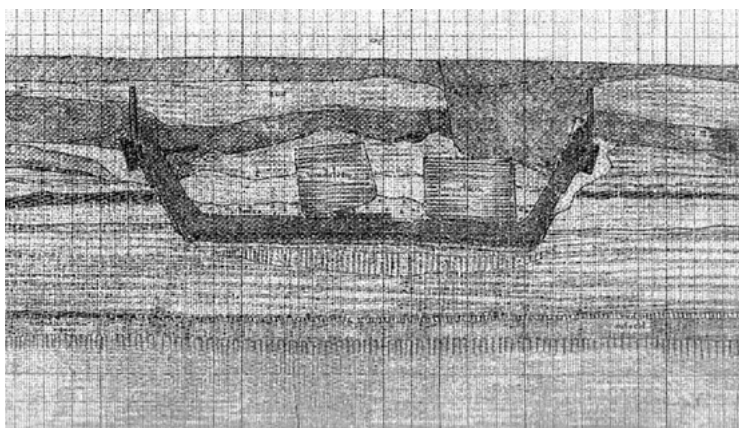
de muiters zwaar gestraft. Alvorens ze werden opgehangen werden één of beide handen letterlijk afhandig gemaakt.

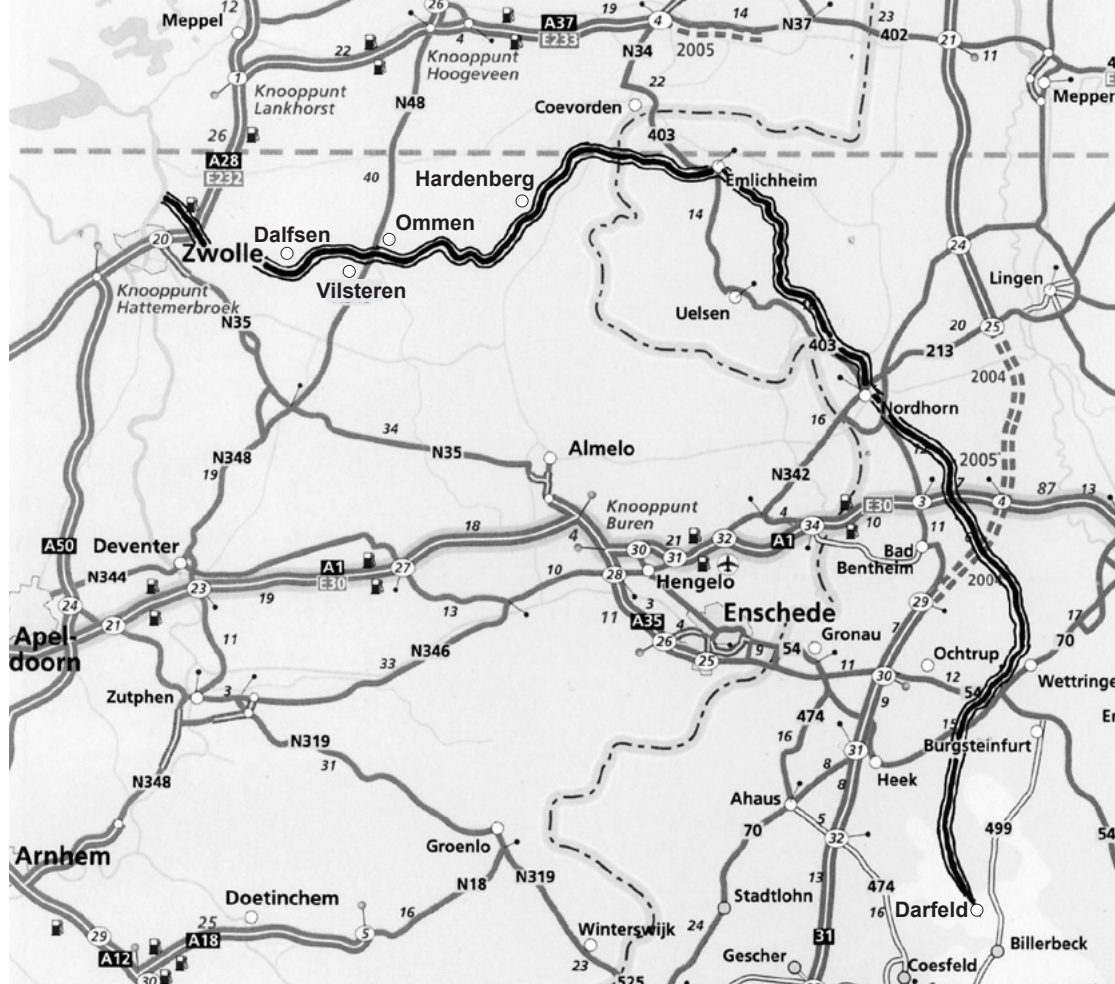
In de laadruimte van de Batavia bevonden zich 130 grote blokken bewerkt Bentheimer zandsteen – mede bedoeld als ballast – voor een poort in het kasteel van Batavia. Het schip kwam nooit aan, maar de poort werd toch gebouwd ... in het Maritieme Museum van Freemantle (Australië). De levering van zandsteen stagneerde in de loop van de 19^e eeuw. De Vecht werd minder goed bevaarbaar en met de ontwikkeling van treinverbindingen en nieuwe vaarwegen kwamen diverse andere soorten natuursteen op de markt.

Nordhorn, plaats van verscheping van het zandsteen naar Zwolle. Thans is de rivier vooral van recreatieve betekenis.

(Foto: Aaldert Pol.)

Platbodemschip gevonden op kavel 93 met blokken zandsteen. (Foto: Atlas Vecht)

Stroomgebied van de Overijsselse Vecht (ANWB routekaart, aangepast)

Fietstocht langs de Vecht¹¹

Geïnspireerd door de Atlas werd een fietstocht langs een deel van de Vecht gemaakt. Het door de ANWB uitgebrachte boekje over de *Vechtdalroute* was een uitstekende gids.

De Vecht is thans vooral van belang voor de waterafvoer, de watervoorziening, de recreatie en het op peil houden van het water in enkele kanalen.

In 1908 werd de rivier gekanaliseerd en werden tal van bochten afgesneden. Vanwege de lage waterstand in de zomer bouwde Rijkswaterstaat rond 1920 stuwen in de rivier. Om

Ommen en Dalfsen bereikbaar te houden werden naast de stuwen te Vechterweerd en Vilsteren schutsluizen gebouwd. Na de aanleg van de Overijsselse kanalen (rond 1850) was de scheepvaart hier van minder belang geworden. De kanalen werden uit de Vecht gevoerd door bij De Haandrik

Stuw bij Vechterweerd. (Foto: Aaldert Pol)

11. De ANWB heeft een prachtig boekje uitgebracht onder naam *Vechtdalroute, Fietsen tussen bron en monding van de Vecht*, LF16, 245 kilometer.

(boven Gramsbergen) een stuw te bouwen. Met de naastgelegen sluis kon de haven van Hardenberg bereikt worden.

Ter afsluiting enkele tijdens de fietstocht opgedane impressies, soms verduidelijkt met een foto. De bron van de Vecht ligt bij Darfeld in Nordrhein-Westfalen. Op een zwerfsteen met maquette staat het verhaal van prins Vechtan, de prins die bij het oversteken van de rivier verdronken is. Naar hem zou de Vecht genoemd zijn. Dat verdrinken zou thans niet meer mogelijk zijn, want

*Schüttorf met
zandstenen kerk.
(Foto: Aaldert Pol)*

doopvont met leeuwenpoten verwijst naar de middeleeuwse oorsprong. Schüttorf met de oude koopmanshuizen en vakwerkhuisen dankt haar rijke verleden aan de zandsteengroeven. De stenen werden niet in Schüttorf verscheept – vanwege de te lage waterstand – maar met paard en wagen naar Nordhorn gebracht.

*Waterslot Darfeld
(Foto: Aaldert Pol)*

toen wij er in juli 2012 waren was er geen druppel water te bekennen. Iets verder naar het noorden lag het prachtige waterslot Darfeld (1612). De gracht van dit imposante kasteel ontvangt het water uit de bronnen van de Vecht. Er blijken dus meerdere bronnen van één en dezelfde rivier te zijn.

In de prehistorie werd de Vecht als heilige rivier vereerd, thans is Eggerode de bedevaartsplaats waar in de kapel ter ere van Maria kaarsjes gebrand kunnen worden.

In Ohne weerspiegelt het zandstenen kerkje uit 1300 zich op indrukwekkende wijze in de Vecht. Het is waarschijnlijk het oudste kerkje van de Graafschap. Het Romaanse

*Eggerode met
Mariakapel
(Foto: Aaldert Pol)*

Toen het gebruik van zandsteen verminderde bracht de textielindustrie werkgelegenheid en Twentse gastarbeiders verdienden in Schüttorf een goede boterham.

Verreweg het mooist is de Vecht in het Overijsselse landschap. Dat is vooral het geval bij Dalfsen (met kasteel Rechteren), Vilsteren, Ommen en Hardenberg.

Zwolle beleefde in de 15^e eeuw haar gouden eeuw. Zij verdiende veel geld als overslagplaats van zandsteen, maar ook aan de handel in graan en linnen. Met de aanleg van de Nieuwe Vecht (1602) kwam er een rechtstreekse verbinding naar de binnenstad van Zwolle.

Vlakbij Zwolle en dichtbij de Vecht stichtten de Broeders des gemenen levens hun klooster op de Agnietenberg. Zij waren aanhangers

van de Moderne Devotie. Thomas à Kempis schreef er zijn wereldberoemde *De navolging van Christus*. Bij de ingang van de begraafplaats staat een gedenksteen met zijn naam.

De Vecht mondt bij Zwolle uit in het Zwartewater. Vanaf Genne-Overwater kon een leuke foto gemaakt worden.

###

Met dank aan Gerrit van Hezel voor het geven van enkele adviezen.

*Uitmonding
Vecht-Zwartewater.
(Foto: Aaldert Pol)*

